

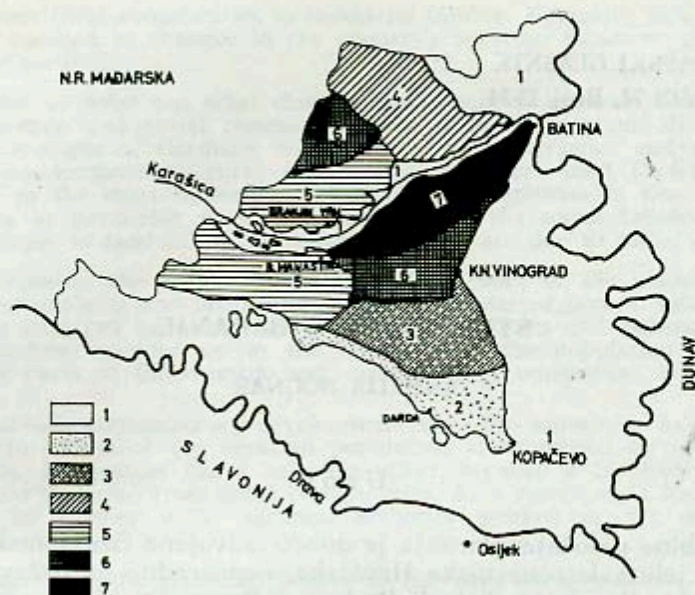
STANOVNIŠTVO BARANJE

ANDRIJA BOGNAR

Uvod

Osobine položaja. Baranja je dobro izdvojena fizionomska prostorna cjelina Istočne niske Hrvatske, neposredno uz državnu granicu s Mađarskom. Tokovi Dunava i Drave čine joj izrazito prirodno-geografsku među prema Bačkoj na istoku i Slavoniji na jugu i jugozapadu. Granica Baranje na sjeveru i sjeverozapadu je državna granica s Mađarskom, koja je umjetno povučena kroz ravničarski kraj bez oslona na ikakvu reljefnu ili hidrografsku prepreku. Tako omeđeno područje Baranje ima površinu 1 147 km² na kojem prema popisu stanovništva od 31. ožujka 1971. živi 56 155 stanovnika s prosječnom relativnom gustoćom od 48,9 stanovnika na km².

Taj prostor u ovim granicama je samo dio jedne veće prirodno-geografske cjeline — Baranje u širem smislu — kojoj se veći dio nalazi izvan naših državnih granica, u Mađarskoj. Do podjele te, inače jedinstvene prirodno-geografske cjeline, koja se može poistovjetiti s prostorom stare županije Baranje, došlo je 1920. Trianonskim mirovnim ugovorom na etničkom principu. Pojedini dijelovi prostora, naročito na sjeveroistoku i jugozapadu uz granicu, bili su odcijepljeni od gradskih središta (Mohács i Siklos) prema kojima su prirodno gravitirali. Prometna povezanost s ostalim jugoslavenskim prostorom zbog širokih poplavnih nizina uz tokove Dunava i Drave je otežana tako da je Baranja s tim razgraničenjem postala prometno izolirano područje. Jedinu postojeću vezu Baranje s ostalim dijelovima države predstavljaju željeznička pruga Beli Manastir — Osijek i cesta Beli Manastir — Belje — Osijek. Osim toga, postoje još dvije skele manjeg kapaciteta, jedna na Dunavu kod Batine, a druga na Dravi kod Torjanaca, koje, međutim, ne mogu u potpunosti zamijeniti nedostatak boljih prometnih veza. **Prometna izoliranost obzirom na periferni položaj**

- Sl. 1. Reljefna skica Baranje
 1. naplavne ravni, 2. starija holocena terasa Drave, 3. mlađa würmska terasa Drave, 4. mlađa würmska terasa Dunava, 5. starija würmska terasa Drave, 6. lesne zaravni, 7. Bansko brdo
- Fig. 1. Relief map of Baranja
 1. flood-prone flatland, 2. old holocene terrace of the Drava, 3. younger Würm terrace of the Drava, 4. younger Würm terrace of the Dunav, 5. older Würm terrace of the Drava, 6. loess plateaus, 7. Bansko brdo

u našoj zemlji predstavljala je jedan od glavnih problema novijeg gospodarskog razvoja ovog kraja.¹

Utjecaj prirodne osnove na naseljavanje. Baranja je nizina kompleksnog nastanka, u kojoj apsolutne visine ne prelaze 250 m. U morfologiji kraja izražena je stepeničasta struktura. Razlikovati se mogu pet karakterističnih reljefnih cjelina: mlađe naplavne ravni, st. holocena i pleistocene terase rijeke Drave, pleistocena terasa Dunava, lesne zaravni i Bansko brdo.²

Naplavne ravni uz tok Dunava, Drave i Karašice su najprostranije (63 posto područja). Po svom nastanku to su erozivno-akumulacioni oblici spomenutih rijeka iz mlađeg aluvija. Zbog male du-

1. Poplava Drave 1965. prekinula je za duži vremenski period sve veze s ostalim dijelom državnog prostora.

Vidi A. Bogнар »Poplava rijeke Drave i Dunava u Baranji 1965.«, Geografski horizont 1966/3—4, str. 67—70, Zagreb.

2. Magistarski rad A. Bogнар, »Reljef i njegov utjecaj na prostorno okupljanje i regionalno diferenciranje Baranje« u rukopisu.

bine vode temeljnice ističe se velikom vlažnošću, naročito u jugoistočnom dijelu Baranje — Kopački rit. Sve do prije nešto više od jednog stoljeća naplavne ravni bile su redovito plavljene, međutim, velikim melioracionim radovima podvodnost im je znatno smanjena. Veći dio tih prije močvarnih područja priveden je kulturi, tako da je danas vodoplovan prostor upola manji nego što je to bio u prošlosti (32 posto područja). Znatne površine naplavnih ravni pod prirodnim su pokrovom hrasta lužnjaka, johe, vrbe, jasena, topole i barske vegetacije. Aluvijalno-močvarna karbonatna tla osnova su za razvoj poljodjelstva na nasipima zaštićenom dijelu.

Starija holocena terasa rijeke Drave, koja je od naplavne ravni odijeljena strmim odsjekom od oko 3—5 m, nije cjelovita. Od naselja Jagodnjak u smjeru jugoistoka sve do Luga i Kopačeva lijepo je razvijena. Sjeverozapadno od Jagodnjaka pojavljuje se samo kao niz neerodiranih ostataka, koje okružuje naplavna ravan. U sastavu terase preovlađuju pijesci, a u površinskom dijelu pokrivena je tankim slojem pretaloženog lesa.

Prema sjeveru holocena terasa s izrazitim strmim odsjekom ograničena je od **mlade pleistocene terase rijeke Drave** (3—4 m). Terasa je pretežno sastavljena od pijeska. Šljunci se pojavljuju na većim dubinama. Predstavlja neerodirani dio Dravske naplavne ravni iz mlađeg Würma na što ukazuju lesoliki nanosi u površinskom dijelu (do 3 m) i tragovi krioturbacionih procesa. Les nije tipski. Osnovu za njegov razvoj predstavljaju fluvijalni nanosi iz kojih je diagenozom u uvjetima periglacialne suhe i hladne stepske klime nastao lesoliki sediment, koji se zbog svoje veće kompaktnosti i jasno uočljive slojevitosti naročito u dubljim partijama može opravdano nazvati **fluvijatilnim lesom**.³

Starija würmska terasa Drave morfološki je također oštro odijeljena strmcem od naplavne ravni Drave, lesnih zaravni, Banskog brda i mlade würmske terase Dunava. Nije cjelovita već je naplavna ravan Karašice dijeli na dva dijela, sjeverni manji i južni veći. Riječni pijesci i šljunci, koji leže na starijoj podlozi, pokriveni su preko 20 m debelim naslagama dosta oglinjenog lesa.

Mlada würmska terasa Dunava lijepo je razvijena sjeverno od Banskog brda.⁴ Dok je prijelaz terase u naplavnu ravan Karašice mjestimice gotovo neprimjetan, prema naplavnoj ravni Dunava završava izrazitim strmcem (3—5 m). Debljina fluvijatilnog lesa iznad nanosa pijeska i šljunka veća je od 4 m. Južno od Banskog brda Dunav nema terase.

3. Les na mladoj würmskoj terasi Drave i Dunava fluvijatilnog je porijekla. Nastao je diagenozom finozičnih nanosa spomenutih rijeka u uvjetima suhe i hladne klime krajem Würma.

4. M. Pécsi, »A magyarországi dunavölgy kialakulása és felszínalaktana« str. 166—167, Akadémiai Kiadó, Budapest 1959.

U prostoru Baranje mogu se razlikovati dvije lesne zaravni: prva, na krajnjem sjeveroistočnom dijelu uz državnu granicu, a druga južno od Banskog brda. Lesna zaravan uz granicu s Mađarskom prirodni nastavak je jedne veće cjeline, kojoj se veći dio nalazi izvan naših državnih granica. Sa svih strana okružena je 10 — 20 m nižom pleistocenom terasom. U osnovi lesnih naslaga su plioceni sedimenti. Područje između Banskog brda i pleistocene terase Drave ima također karakteristike lesne zaravni. Osnovu lesnih naslaga debelih gotovo svugdje preko 20 m čine neogeni slojevi. Za mikroreljef zaravni karakteristične su lesne ponikve.

Riječne terase Drave i Dunava i lesne zaravni ocjeditija su područja pa su prirodno pogodnija za naseljavanje i agrarno iskorišćivanje. Zbog mogućnosti gospodarskog korišćenja dviju različitih reljefnih cjelina naselja su se razvila na njihovim rubovima prema naplavnoj ravni.

Bansko brdo reljefno je najizrazitiji dio područja Baranje (243 m). Izduženo je u smjeru sjeveroistok-jugozapad kao i većina planina Sjeverozapadne Hrvatske (Zumberačka gora, Medvednica i Kalnik) i Dunántula (Mecsek i Bakony). Po svojoj tektonskoj strukturi to je horst, koji je okružen sa svih strana rasjedima pravca NE — SW i NW — SE uz koje je došlo do efuzije bazaltandezita koja je probila tortonske slojeve u obliku dajka i ploče. Preko neogenih slojeva i vulkanskog izljeva nataložene su relativno vrlo debele naslage lesa (do 32 m). Unutar lesnih naslaga razvijena su 3 — 5 starija pedološka horizonta, što ukazuje na više faza u nastajanju lesnih sedimenata. Uz niz dolina erozivnog nastanka za reljef lesne kose karakteristične su i suhe doline ovalnih oblika, po svom nastanku vezane za procese derazije.

Plodnost černo-zjoma na lesnoj podlozi uvjetovala je intenzivno agrarno iskorišćivanje Banskog brda. Naselja su se zbog velike vodopropusnosti lesa ograničila na rubne dijelove uz kontakt strmih lesnih odsjeka s naplavnim ravnima gdje se nalazi niz izvora, ili doline pojedinih potoka, koji su se usjekli do neogene podloge.

U klimatskom pogledu Baranja spada u područja s obilježjima umjereno kontinentalne klime. Kontinentalna obilježja klimi daju relativno velika godišnja temperatura kolebanja i godišnji raspor padalina. Prosječna godišnja temperatura kraja iznosi 10,7°C. Na prostoru Baranje padne prosječno 600 — 700 mm padalina, što ukazuje da je to jedan od najsuhljih predjela SR Hrvatske. Maksimum padalina je u proljetnim mjesecima svibnju i lipnju tako da postoje relativno povoljni vegetacijski uvjeti. Preovlađuju sjeverozapadni vjetrovi.

Vodeni tokovi Dunava, Drave i Karašice s prostranim poplavnim područjima najizrazitiji su prirodni elementi kojima je u velikoj mjeri podređen čitav dosadašnji razvoj kraja. Meliora-

cija prostranih naplavnih ravni problem je koji se tretira već više od jednog stoljeća. Da bi se reguliralo stihijsko djelovanje vode, potrebno je izvršiti obimne radove na konsolidiranju hidrografske mreže. Gotovo svugdje u Baranji, osim na Banskom brdu moguće je doći do jakih vodonosnih slojeva.

Gospodarski uvjeti naseljavanja. Prirodno geografska osnova Baranje pogodna za gospodarsko iskorišćivanje privukla je stanovništvo da se naseli i stvori sebi egzistenciju, koja je u prvom redu vezana za poljodjelsko korištenje plodnog zemljišta na riječnim terasama, lesnim zaravnima i Banskom brdu. Tabela prikaz površina po načinu korišćenja, najbolje ilustrira vezanost stanovništva za poljodjelske djelatnosti.

Tab. 1. Način iskorišćivanja zemljišta⁵

Ukupna površina	Poljoprivredno zemljište	Oranice i vrtovi	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Pašnjaci	Ribnjaci, trstici i bare	Šumsko zemljište	Neproduktivno zemljište
100%	70,6%	48,6%	0,1%	2,1%	7%	7,9%	4,9%	20,3%	9,1%

Iz predočenih podataka proizlazi da je Baranja eminentno poljodjelski kraj, uzme li se za osnovu, da korišćenje zemljišta odražava osnovne gospodarske osobine kraja. To potvrđuje i visok postotak udjela poljoprivrednih površina od 70,6 posto gdje prevladavaju oranice i vrtovi (48,6 posto). Šumsko zemljište na koje otpada oko 1/5 svih površina koncentrirano je pretežno na vlažnim područjima uz tokove. Njihovo gospodarsko iskorišćivanje predstavlja znatan izvor prihoda stanovništva i podmiruje potrebe gradnje i ogrijeva.

Neproduktivno zemljište obuhvaća oko 1/11 ukupnog teritorija. To su uglavnom zemljišta koja su svake godine redovno plavljena (Kopački rit). Neproduktivnim zemljištem mogu se u stvari smatrati i znatni kompleksi pod šumama i pašnjacima, koji su zbog svoje vlažnosti često teško prohodni i zbog toga ostaju neiskorišćeni. Ta agrarna nevrijedna područja, osim što su bogata divljači i ribom, nisu predstavljala privlačan prostor za naseljavanje, što je bilo uzrokom da se ona ograniče isključivo na ocjeditija područja riječnih terasa, lesnih zaravni i Banskog brda.

5. Podaci o načinu korišćenja tla dobiveni su u katastarskom uredu u Belom Manastiru.

Razvoj naseljenosti u prošlosti

Retrogradni kontinuitet naseljenosti Baranje može se pratiti sve do neolitika. Kako ta starija razdoblja nemaju osobito geografsko značenje to će se njima posvetiti manje pažnje.

Prvi poznati stanovnici Baranje bili su Iliri.⁶ Relativno jača naseljenost javlja se za rimske epohe, kada je istraživani prostor u okviru provincije Panonije, zbog svog graničnog značenja (Limes na Dunavu) i strateške važnosti puta Mursae (Osijek) — Sophiane (Pečuh) — Aquinqum (Budim), bio relativno gusto naseljen kraj. Osnovnu masu stanovništva tog vremena čine Panonci Keltsko-Ilirskog porijekla.

Tokom velikih seoba naroda od V — X. st. Baranja gubi svoje panonsko stanovništvo a njega zamjenjuju Huni, Goti i Avari i konačno Slaveni. Međutim, isti nisu uspjeli da se tu održe i stvore trajniju državnu tvorevinu. To uspjavaju tek Mađari, koji se u panonski prostor naseljuju krajem IX. st.⁷

Prvi sigurniji podaci o naseljenosti Baranje u srednjem vijeku postoje iz XII. st. U to vrijeme spominje se Branjin Vrh, kao centar jedne od dviju vojničko-upravnih jedinica (Várispánság), koje su postojale na području županije Baranje.⁸ Obzirom na upravne i vojničke funkcije naselja mora da je kraj koji je spadao pod njegovu jurisdikciju bio dobro naseljen.

Relativno dug period mira i bolje državne organizacije poslije Tatarskog pustošenja 1241. godine pogodio je porastu broja stanovnika. To potvrđuju i podaci crpljeni iz popisa desetine za Papu iz 30-tih godina XIV. st. Već tada se spominje veći broj naselja koja danas postoje.⁹ Kulminaciju gustoće naseljenosti tokom srednjeg vijeka Baranja dožiće krajem XV. st. Iz županijskih spisa iz 1495. vidi se da je županija Baranja plaćala najveći porez u Mađarskoj — 15 018 forinti.¹⁰ To je platilo 75 000 poreznih obveznika iz 21 645 kuća. Pretpostavivši da svako pojedino domaćinstvo broji najmanje 5 članova, to znači da je na području županije u to vrijeme živjelo 100 pa i više hiljada stanovnika. Veću naseljenost u to vrijeme, uvjetovala je i imigracija novog stanovništva, koje se ovdje naseljava iz južnih graničnih predjela srednjovjekovne Mađarske, koji već tada zbog čestih pljačkaških pohoda Turaka predstavljaju za život nesigurne krajeve.

6. Váradi Ferenc, »Baranya multya és jelene«, str. 101, knj. 1, Pécs 1897.

7. Bössendorfer J., »Nešto malo o našoj Baranji«, Osijek 1940.

8. Ibidem, str. 5.

9. To su Branjin Vrh, Bilje, Beli Manastir, Baranjsko Petrovo Selo, Luč, Lug, Bolman, Darda, Gajić, Jagodnjak, Kozarac, Suza, Zmajevac, Kotlina i niz drugih danas već nepostojećih naselja — prema Györffy György, »Az árpádkori magyarország történeti földrajza«, str. 264 — 268, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.

10. Mihaldić St., »Baranja«, str. 176, Novi Sad.

Prodor Turaka, početkom XVI. st. u panonski prostor značio je ujedno početak velikih političkih i društveno-ekonomskih promjena, koje su uvjetovale velike izmjene stanovništva. Mohačkom bitkom 1526. godine naš dio Baranje podpada pod tursku vlast, a 1543. padom Pečuha i ostali dio županije. Turci osnivaju na teritoriju Baranje Mohački sandakat.

Od 1543. mogu se iz deftera o porezima točnije rekonstruirati prilike naseljenosti. Prema tahrir defterima iz 1554. ukupan broj stanovnika, koji su plaćali porez, iznosio je 1 056 okupljenih u 43 naselja.¹¹ U centralnim dijelovima Baranje gdje je koncentriran najveći broj naselja živi najmanje stanovnika, što je i razumljivo jer tu prolazi najvažnija turska saobraćajnica u njihovom prodiranju prema Beču i Srednjoj Evropi. Stanovništvo koje nije pobijeno ili odvedeno u roblje već kod prvih provala Turaka bježi prema sjeveru ili se pak sklanja u nepristupačni prostor uz rijeku Dravu i Dunav. Upravo stoga, najveća gustoća naseljenosti je na području uz tok Dunava, koje zbog svoje prometne izoliranosti i mogućnosti zbjega u močvarištima predstavlja sigurniji prostor za život i egzistenciju stanovništva. Tu je koncentrirano 55,5 posto ukupnog broja poreznih obveznika.

Sudeći prema prezimenima stanovnika, koji su plaćali porez, moglo bi se pretpostaviti da Baranju u to vrijeme naseljava mađarsko stanovništvo, i sve do polovice XVI. st. nije bilo većih imigracija slavenskog stanovništva.¹² Turski defteri spominju ih tek 1565. i to Srbe (Iflaci)¹³, koji su kao turske izbjeglice i pomoćne čete (martolozi) naseljeni u Duboševici, Gajiću, Topolju, Dražu i Popovcu. U to ih vrijeme ima još uvijek mali broj na što ukazuju i defteri iz 1570. koji uz Srbe u istim naseljima spominju i Mađare. Glavnina imigracije srpskog stanovništva pada pod kraj XVI. st. i početak XVII. st. Turci ih naseljuju da bi sredili gospodarske prilike, koje su ratnim pustošenjima dovedene na anarhično stanje. Prva takva kolonizacija bila je 1586. prilikom podjele imanja zaslužnim turskim oficirima i vojnicima. Naročito jaka imigracije Srba bila je iz područja Dalmacije, na što ukazuje ljetopis manastira u Grabovcu (županija Tolna) iz 1593.¹⁴ Useljavanje Srba iz Dalmacije traje s prekidima sve do 1619. godinc. Uz Srbe Baranju naseljuju u manjem broju i Muslimani.

Iz XVII. st. nema pouzdanije historijske dokumentacije o stanju naseljenosti prostora Baranje, no, može se pretpostaviti da je kraj nakon burnih vremena XVI. st. koja su prorijedila njegovo stanovništvo, znatnim imigracijama Srba, ponovo nešto gušće naseljen. Rezultat učestalih imigracija tokom XVI. i XVII. st. je i nacionalna podvojenost Baranje. Mađari, koji su se asimilacijom

11. Baranya megye XVI századi török adósszeirásai, str. 104—117, izdanje Mađarskog Lingvističkog društva, Budapest 1960.

12. Ibidem, str. 104—107.

13. Bössendorfer J., »Nešto malo o našoj Baranji«, str. 16, Osijek 1940.

14. Mihaldić St., »Baranja«, str. 247, Novi Sad.

starijeg slavenskog stanovništva proširili tokom srednjeg vijeka po cijeloj Baranji, turskim prodiranjem potisnuti su u istočne močvarne dijelove uz Dunav prepuštajući središnji dio kraja Srbima.

Nakon oslobođenja Budima 1686. godine Baranja ponovo postaje poprište bitaka, što pogoduje stradanju stanovništva. U toku nekoliko godina, od 1686 — 1690., kada su Turci konačno protjerani, Baranja je u demografskom i gospodarskom pogledu pretvorena u pustoš. Da bi se takvo stanje izmijenilo austrijske vlasti dovode nove naseljenike. Pred kraj XVII. i početak XVIII. st. (1687—1715) pada i kolonizacija Hrvata (Sokci) pod vodstvom Franjevaca, koje naseljuje Pečuški biskup Radonay da bi osnažio katolicizam.¹⁵ Naseljuju se u sjeveroistočnom dijelu Baranje uz Dunav i Bansko Brdo. Poriječlom su iz okolice Srebrnice u Bosni. Osim toga, u Baranju doseljuje se i manji broj Hrvata — Bunjevaca iz Srijema i Ogulinskog kraja.¹⁶ Paralelno s doseljavanjem Hrvata u jugozapadnu i centralnu Baranju imigrira i veći broj Srba (1690), koji dolaze za Crnojevićeve seobe. Naseljuju se u Popovcu, Branjinom vrhu, Dardi, Kneževim Vinogradima, Branjini, Topolju i Belom Manastiru. Regresivni položaj Mađarskog etnikuma nije se izmijenio. Mađari i dalje pretežno žive u istočnim dijelovima uz Dunav i Bansko brdo.

Prvi detaljniji uvid u prilike naseljenosti tog vremena daju popisi stanovništva iz 1715. i 1720. godine. Na području naše Baranje živjelo je u to vrijeme 578 odnosno 575 porodica.¹⁷ Josip Bössendorfer smatra da je prosječna porodica tada brojila 12 članova,¹⁸ što znači da je broj stanovnika tom aproksimacijom trebao biti 6 393 odnosno 6 900. Na čitavom području županije istovremeno živi 44 952 odnosno 45 420 stanovnika. Usporede li se ti podaci sa stanjem krajem XV. st. mogu se sagledati teške posljedice turske prevlasti i ratnih sukoba tokom XV. i XVII. stoljeća.

Stanovništvo Baranje već tada je vrlo heterogeno po nacionalnom sastavu. Mađari su nešto brojniji (296 odnosno 305 porodica) od hrvatskog i srpskog stanovništva (277 odnosno 262 porodica), dok Nijemaca u to vrijeme ima vrlo malo (8 porodica).¹⁹ Do prve veće kolonizacije Nijemaca dolazi 30-tih godina XVIII. stoljeća. Naseljuje ih državna vlast na molbu pojedinih feudalaca. Prema dokumentima županijskih vlasti, koji su rješavali imovinsko nasljedna pitanja doseljenika s rođacima iz starog kraja, većina tog doseljenog stanovništva je iz Vürtembergu, Badena, Bavarske, Austrije i okolice Fulde (Hessen).²⁰ Slijedeća Njemačka imigracijska struja pada u

15. Bössendorfer J., »Nešto malo o našoj Baranji«, str. 21, Osijek 1940.

16. Ibidem, str. 21 i 22.

17. Acsády F., »Magyarország népessége a pragmática sanctio korában«, Magyar sztatistikai közlemények XII kötet — Budapest 1896.

18. Bössendorfer J., »Nešto malo o našoj Baranji«, str. 45, Osijek 1940.

19. Acsády F., Magyarország népessége a pragmática sanctio korában — Magyar sztatistikai közlemények XII, Kötet Budapest 1896.

20. Várady F., Baranya multya és jelene, str. 552, 553, 554, sv. 1, Pécs 1897.

razdoblje 1770—1780. Ti Nijemci doseljuju se iz tzv. »Temišvarskog Banata« u Čeminac (80 porodica), Kozarac (76 porodica) i Kneževe Vinograde (76 porodica).²¹ Za razliku od autohtonog stanovništva oni su »Slobodnjaci«, tj. nisu u kmetskom odnosu.* Dobivaju 30 katastarskih jutara po porodici i uz to svu potrebnu stoku. Obzirom na njihov bolji ekonomski položaj i mogućnosti, kupovanjem posjeda (naročito u XIX. i prvoj polovici XX. st.) naseljuju se i u druga do tada čisto Hrvatska, Srpska i Mađarska naselja.

Prostorni raspored pojedinih nacionalnosti u XVIII. st. uglavnom odgovara stanju do 1945. godine. Slaveni pretežu u sjeveroistočnim i jugozapadnim, Nijemci u centralnim a Mađari u istočnim dijelovima Baranje.

Iako česta, imigracijska strujanja nisu tokom prve polovice XVIII st. mnogo povećala broj stanovnika. Prema jednom popisu iz 1745. broj stanovnika u naseljima ne pokazuje gotovo nikakvih promjena u odnosu na 1715. i 1720. godinu (od 2—3 do 15 stanovnika).²² Uzrok tome je vrlo velika nestabilnost gospodarskih prilika u kraju zadržavanjem (zimovanje) i prolaskom Austrijskih vojski i česte epidemije zaraznih bolesti (kuga). Do većih promjena dolazi tek u drugoj polovici XVIII. st. kada se stabilizacijom ekonomskih prilika broj stanovnika naglo povećava. Naselja u to vrijeme imaju već u prosjeku 200—400 stanovnika.²³ Dalji podstrek većem prirodnom prirastu bila je konjunktura žita krajem XVIII. i početkom XIX stoljeća, kada Baranja doživljava gospodarski procvat. To potvrđuju i podaci Fényes Eleka iz 1836.²⁴ i popisa stanovništva iz 1857. godine prema kojima se većina naselja u Baranji svojim brojem stanovništva udvostručila, utrostručila pa čak i učetverostručila u odnosu na stanje u drugoj polovici XVIII. stoljeća.²⁵

Suvremena naseljenost

Prirodni i gospodarski uvjeti naseljavanja prostora Baranje uvjetovali su današnju sliku naseljenosti. Naseljenost seže daleko u prošlost. Međutim, smanjivanje i posvemašnji nedostatak dokumentacije uzrok je da se tek od polovice prošlog stoljeća, kada su provedeni prvi sistematski popisi mogu pouzdano pratiti kvalitativne i kvantitativne odlike stanovništva. Razdoblje od prvih popisa stanovništva polovicom XIX. st. pa do danas izdvaja se kao jedinstveno i najznačajnije razdoblje naseljenosti. Donja granica tog razdoblja uzeta je ne samo zbog relativno pouzdanih statističkih

21. St. Mihaldić, »Baranja«, str. 375, Novi Sad.

22. Bössendorfer J., »Nešto malo o našoj Baranji«, str. 26, Osijek 1940.

23. St. Mihaldić, »Baranja«, str. 388, Novi sad.

24. Fényes Elek, »Magyar országnak s a hozá kapcsolt tartományoknak mostani A'llapotya statistikai és geographiai tekintetben«, 1. knj. str. 47—58, Pest 1836.

25. Vidi prilog.

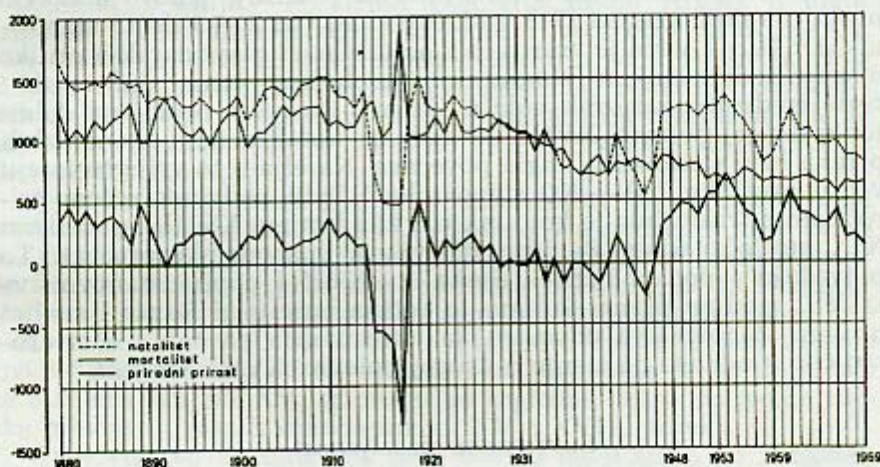
* Nijemci su bili ugovorni kmetovi.

podataka, već i zbog društveno-ekonomskih promjena čiji se počeci uglavnom poklapaju s prvim popisom, te se analogno tome refleksno odražavaju putem njih.

1) Kretanje broja stanovnika

a) Prirodno kretanje

Da bi se moglo pratiti kretanje nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta potrebno je iste rekonstruirati na osnovi podataka crkveno-župskih²⁶ i državno-matičnih teritorijalnih jedinica²⁷. Manjkavost crkveno-župskih knjiga, nastalih oštećenjima, onemogućuje praćenje toka prirodnog kretanja stanovništva od 1857—1971. i njihove usporedbe s kretanjem faktičkog broja stanovnika utvrđenog popisima. Homogeni niz može se uspostaviti samo za period od 1880—1969.

Sl. 2. Kretanje nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta za Baranju od 1880—1969. god.

Fig. 2. Birth and death rates and natural increase of population of Baranja (1880—1969)

Natalitet. U razvoju nataliteta kroz spomenuto razdoblje od 89 godina mogu se razlikovati 6 faza: prva do 1890., druga od 1890. do 1900., treća od 1900. do 1910., četvrta od 1910. — 1945., peta od 1945. do 1961. i šesta u vremenu nakon 1961.

U početnom razdoblju do 1890. natalitet stagnira. Takva tendencija kretanja nataliteta u to vrijeme začuđuje jer na skoro

26. Na teritoriju Baranje bilo je ukupno 36 crkveno-župskih teritorijalnih jedinica: 17 rimokatoličkih, 11 reformatskih i 8 pravoslavnih.

27. Državno-matične teritorijalne jedinice postoje od 1896. godine. Danas ih ima 17 (do 1961.), međutim, njihov broj često se mijenjao shodno administrativno-teritorijalnim promjenama.

čitavom ostalom prostoru tadašnje Ugarske i Hrvatske porod je u porastu. Pitanje je koji su uzroci za to, da li teške gospodarske prilike ili pak nešto drugo?

U početku XIX st. panonski prostor doživljava gospodarski prosperitet uvjetovan konjunktornom proizvodnjom pšenice za izvoz u Austriju, Njemačku i zapadno evropske zemlje. Izvoz pšenice naročito je bio porastao drugom polovicom prošlog stoljeća kada se panonski prostor povezuje željezničkim prugama sa svojim tržištima, kojima je do tada komunicirao skoro isključivo vodenim putem. Izgradnjom željezničke pruge 1870. Baranja se također uključuje u takav ekonomski razvoj. Uz to tadašnja županija Baranja je najveći proizvođač vina u Ugarskoj,²⁸ čiji eksport za zadovoljenje unutarnjeg tržišta predstavlja isto tako značajan izvor prihoda stanovništva. No, usprkos toga, što Baranja doživljava jak gospodarski razvoj, porod, kao što je napomenuto, stagnira. Ukoliko se odbaci mogućnost slabljenja biološke dinamike stanovništva, jer za to ne postoje nikakve indikacije, očito je da uzroke tome treba tražiti u društveno-ekonomskim prilikama i odnosima na području Baranje. Baranja je kraj krupnih feudalnih posjeda koji vuku porijeklo od kraja XVII. i početka XVIII. st. kada je austrijska vlast oslobođenjem Baranje od Turaka podijelila velike komplekse zemljišta zaslužnim feudalcima koji su učestvovali u ratovima s Turskom. Autohtono i kasnije naseljeno stanovništvo bilo je do polovice XIX. st. u kmetskom odnosu prema tim feudalcima (osim Nijemaca). Mađarskim urbarskim zakonom iz 1767. seljaku — kmetu bilo je dato pravo na uživanje izvjesnog posjeda (sesije), koji je 1854. carskom peticijom i pravno prešao u njegovo vlasništvo. Ukupna površina tzv. urbarskog zemljišta utvrđena tim zakonom iznosila je 100 077 katastarskih jutara. Preostali dio ili 52,5 posto (109 057 k. jutara) cjelokupnog teritorija Baranje činila su alodijalna ili naslijedna imanja feudalaca, koja nisu bila vezana feudalnim pravom.²⁹

Posjedovni odnosi utvrđeni u XVIII. st. održali su se i tokom XIX. st. ne mijenjajući se mnogo, što je i razumljivo s obzirom na društveno-ekonomske i političke prilike toga doba. Međutim, stanovništvo seoskih naselja velikim prirodnim prirastom krajem XVIII. st. i prvom polovicom XIX. st. povećalo se za nekoliko puta,³⁰ a da se pri tom veličina pripadajućeg posjeda unutar pojedinih seoskih općina nije promijenila. Tome treba dodati da se i uzgoj stoke, koji je predstavljao u to vrijeme veliki dio izvora prihoda stanovništva znatno smanjio, jer su pašnjaci ukinućem kmetstva 1848. uglavnom ostali u feudalnom posjedu. Kako nije postojala

28. A Pallas nagy lexikona sv. 12. str. 625, Budapest 1890—1900.

29. St. Mihaldić, »Baranja«, str. 420—421, Novi Sad.

— nešto oko 20 000 jutara tog zemljišta danas je izvan granica naše zemlje u Mađarskoj.

30. Većina naselja u kojima je tokom druge polovice 18. st. živjelo prosječno 200—400 stanovnika, polovicom 19. st. broji preko 1 000 stanovnika.

moćnost daljeg širenja obradivih površina, zbog feudalnih imanja koja su zauzimala sav preostali obradivi i šumski prostor, seoska domaćinstva našla su se u delikatnoj situaciji. Postojale su dvije alternative; fragmentacija posjeda podržavanjem dotada visokog nataliteta, što ujedno znači slabljenje ekonomske snage i osiromašivanje ili pak da se smanjenjem poroda broj članova obitelji svede na nivo potreban za održavanje postojećeg imovinskog stanja. Kao nužnu soluciju ekonomske situacije u kojoj se nalazila, većina stanovništva prihvaća ovu drugu alternativu. Jedan od bitnih faktora koji su na to utjecali, bile su uz to jake socijalne promjene, nastale diobom zadruga i ekonomskom preorijentacijom na individualno gospodarenje nakon 1848. Kao posljedica takvog stanja javlja se jedna u suštini negativna socijalna pojava tzv. sistem »jedinac«. Osnovna značajka te pojave bilo je svjesno smanjivanje poroda unutar pojedinih porodica na jednog ili najviše dva potomka — nasljednika, da bi se postojeći zemljišni posjed sačuvao od fragmentacije. Prirodno je da se ta pojava brže širila gdje su posjedovne prilike u okviru pojedinih seoskih općina bile porastom stanovništva najteže, te su seoska domaćinstva tražili izlaz pribjegavala njenom uvođenju. Do kraja stoljeća proces udomaćivanja sistema »jedinac« zahvatio je bio skoro svo stanovništvo na teritoriju naše Baranje, no, uveliko se rasprostranio i u jednom dijelu današnje mađarske Baranje tzv. »Ormányságu«.

Zanimljivo je da se kod mađarskog i hrvatskog stanovništva sistem »jedinac« prije proširio nego kod njemačkog i srpskog. Nešto kasnije širenje te pojave kod Nijemaca, koji nisu bili kmetovi,* vezano je uz njihovo prosječno bolje ekonomsko stanje u to vrijeme, koje rezultira iz njihova privilegiranog položaja u toku XVIII. st., kada su prilikom naseljavanja dobivali u odnosu na starosjedilačko stanovništvo, veće komplekse obradivog zemljišta. Za razliku od Nijemaca, kod kojih je očuvanje relativno velikog nataliteta uvjetovano ekonomskim i političkim faktorima, srpsko stanovništvo sistem »jedinac« prihvaća kasnije, zbog jednog čisto socijalnog razloga, a to je, zbog čvršćih patrijarhalnih odnosa u porodici i utjecaja pravoslavne vjere.

Iz provedene analize društveno-ekonomskih odnosa i njihove evolucije tokom XVIII. i XIX. stoljeća proizlazi konačni zaključak. Tendencija svjesnog smanjivanja poroda kod stanovništva, uzrokovana velikim socijalnim promjenama i teškim posjedovnim prilikama u kraju polovicom prošlog stoljeća, imala je za posljedicu stagnaciju nataliteta u periodu od 1880 — 1890. godine. Tome je vjerojatno prethodilo razdoblje postepenog usporavanja porasta nataliteta. Međutim, pošto ne postoje podaci za period prije 1880., nije moguće dati točan odgovor na takvu pretpostavku.

Agrarna kriza u panonskom prostoru devedesetih godina XIX. st.³¹ izazvana gubitkom evropskog tržišta za plasman domaće pšce-

31. Pécsi-Sárfalvi »Magyarország Földrajza«, str. 173, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

* Nijemci su bili ugovorni kmetovi.

nice, zbog prodora jeftinije i kvalitetnije kanadske i ruske, dovela je poljoprivredno stanovništvo tog područja u težak gospodarski položaj. Naročito teških posljedica imala je ova kriza na ekonomiku istraživanog kraja, jer su uz to i vinogradi, koji su predstavljali značajno vrelo prihoda stanovništva, bili potpuno uništeni filokserom u 1891.³² Logična posljedica takvog ekonomskog stanja u to vrijeme, bilo je veliko smanjenje nataliteta. Svrshodnost sistema »jedinac« nalazi u tim teškim gospodarskim prilikama sve veće opravdanje, što pogoduje njegovom daljnjem širenju.

Nakon toga, u toku prvog decenija XX. stoljeća natalitet je u porastu. To odgovara vremenu kada se seosko stanovništvo, pogodeno agrarnom krizom krajem XIX. stoljeća, preorijentalo s do tada monokulturnog uzgoja komercijalnih kultura (pšenica, vinogradi) na raznovrsniju ratarsku produkciju (krumpir, šećerna repa i kukuruz). Iako se tim njihovo ekonomsko stanje donekle poboljšalo, broj rođenih u tom razdoblju nije ni približno toliko velik kao što je to bio ranije.

Ovaj period porasta, karakteriziran sve većim utjecajem sistema »jedinac«, traje relativno kratko — samo do 1910. Nakon toga u toku četvrte faze sve do 1945., linija nataliteta pokazuje konstantan pad. Tokom te vremenski najduže razvojne faze intenzitet pada nataliteta vrlo varira. Stoga se ona može podijeliti na tri različite etape: prvu do 1920., drugu do 1931. i treću nakon toga.

Prvu etapu karakterizira relativno malo smanjenje poroda do 1915., a zatim u periodu prvog svjetskog rata, broj rođenih pao je daleko ispod normale.

I u slijedećoj etapi nastavljena je dotadašnja tendencija razvoja. Tome su pogodovale velike političke i ekonomske promjene koje su uslijedile nakon rata.

Priključenjem Jugoslaviji, područje naše Baranje odcjepljeno je bilo od svojih regionalnih centara, kojima je tokom historijskog razvoja oduvijek gravitiralo. Osim toga, kraj nije imao neko veće gradsko naselje, koje bi preuzelo funkcije upravnog i privrednog središta, što su do tada vršili Pečuh, Mohač i Sikloš. Prišavši rješavanju toga problema tadašnje vlasti umjesto da su Baranju administrativno priključili Osijeku, prema kojem postoje najpogodnije prirodne veze prostora, iz političkih razloga priključuju je Somboru. Prometna povezanost Baranje s Bačkom, zbog širokih poplavnih nizina uz Dunav, bila je otežana, stoga, što su sve cestovne i željezničke saobraćajnice bile usmjerene u pravcu sjever — jug. Apsurdnost prometne situacije u kojoj se Baranja takvim riješenjem našla, najbolje ilustrira činjenica, da ukoliko je jedan baranjski stanovnik imao posvršavati poslove u Somboru, morao je putujući vlakom preko Osijeka i Bogojeva, izgubiti 2 — 3 dana. Prometna izoliranost je ujedno i teški udarac privrednom životu

32. A Pallas Nagy Lexikona, sv. 2, str. 756.

kraja, pa je u vezi s tim došlo do opadanja gospodarskih aktivnosti i ekonomske stagnacije.

Padu nataliteta u to vrijeme pridonijelo je i opadanje biološke snage stanovništva. Iako za takvu tvrdnju ne postoje statistički podaci, može se pretpostaviti da je uzrok tome bio ubrzan proces starenja stanovništva. Na to su bitno utjecali sistem »jedinac« i velik manjak muškog stanovništva izazvan posljedicama Prvog svjetskog rata. Odgovor na konstataciju da je sistem »jedinac« uvjetovao proces starenja stanovništva, proizlazi iz njegovih funkcija: stalnim smanjivanjem nataliteta kroz izvjesno duže vremensko razdoblje dolazi do smanjenja udjela stanovništva mladih dobnih skupina — i povećanja starijih.

Treću etapu — iza 1931. karakterizira još izrazitiji pad nataliteta. Vremenski taj odsjek odgovara periodu teških ekonomskih prilika nastalih velikom gospodarskom krizom u zemlji početkom tridesetih godina. Linija nataliteta tog perioda pokazuje uzbudljivu sliku. Porod je skoro stalno manji od pomora. Utjecaji drugog svjetskog rata daleko su slabije izraženi nego za prvog. Intenzitet pada nataliteta nije se ništa povećao u odnosu na mirnodopsko razdoblje.

Do velike izmjene opće tendencije kretanja nataliteta dolazi nakon drugog svjetskog rata u toku pete faze od 1945 — 1961. Linija nataliteta u tom razdoblju pokazuje konstantan porast.³³ Povećan natalitet odraz je u prvom redu priliva novog stanovništva što je biološki osvježilo Baranju. Osim toga, pripojenjem Baranje SR Hrvatskoj, ono je u Osijeku dobilo svoj prirodni gravitacijski centar. To je stimulativno djelovalo na oživljavanje gospodarskih aktivnosti i dalo osnovu ekonomskom prosperitetu kraja.

Opći trend slabijeg razvoja poljodjelstva u kraju i sve veća ekonomska emigracija nakon 1961. g. negativno su utjecali na biodinamiku demografske mase. Pad nataliteta opaža se i kod novo pridošlog stanovništva, koje postepeno prihvaća sistem »jedinac« od domorodaca.

Mortalitet. Linija mortaliteta za razliku od linije nataliteta od 1880 — 1969, pokazuje drugačiji razvoj. Iznos pomora tokom prve faze, koja traje sve do 1931. stagnira. U tom relativno dugom vremenskom razdoblju mogu se razlikovati dva karakteristična dijela: prvi do 1921. tokom kojeg linija mortaliteta često jako oscilira i drugi, nakon toga do 1931. u kojem su te oscilacije daleko manje izražene nego u prvom dijelu.

Stagnacija pomora do prvog svjetskog rata odgovara vremenu kada je već prošlo doba velikih socijalnih promjena i ekonomske preorijentacije koje su slijedile nakon 1848. Povremeno povećani

33. Pad poroda nakon 1954. posljedica je većeg odlaženja porodilja u Osijek, gdje novorođenu djecu uvađaju u tamošnje matične knjige. Prema tome, opadanje broja rođenih samo je prividno, pa zato krivulja nataliteta ne daje objektivnu sliku stvarnog stanja. Tu nelogičnost nedostupnošću potrebnih podataka nije moguće ispraviti.

iznos pomora uzrokovan je epidemijama različitih zaraznih bolesti (tifus, dizenterija),³⁴ koje često haraju zbog nedovoljnih zdravstveno-tehničkih mjera za zaštitu stanovništva. Osim toga, uvođenjem sistema »jedinac« povećana je smrtnost kod ženskog stanovništva, čestim prekidima trudnoće. U toku prvog svjetskog rata pomor, naročito muškog stanovništva, bio je abnormalno velik. Većom primjenom medicinskih sredstava nakon rata, linija mortaliteta, iako i dalje stagnira, manje je oscilatorna u odnosu na razdoblje do svjetskog rata.

U drugoj fazi iza 1931. iznos pomora je u stalnom opadanju. Očito je da je pad mortaliteta u tom periodu rezultat općeg povišenja zdravstvenog standarda stanovništva.

Stagnantne vrijednosti pomora koje se pokazuju u najnovijem razdoblju odraz su tendencije »starenja« stanovništva, naročito u naseljima u kojima je sistem »jedinac« uvjetovao depopulaciju, pa se mortalitet javlja kao važan regulator populacijske dinamike.

Prirodni prirast. Odnos broja rođenih i umrlih određuje prirodni prirast. Kako je prirodni prirast odlučujući faktor koji djeluje na demografski razvoj nekog kraja, zaslužuje naročiti geografski interes. Do 1890. prirodni prirast stagnira, dok je u slijedećem razdoblju tokom devedesetih godina XIX. stoljeća opao zbog velikog smanjenja nataliteta. Između 1900. i 1910. u laganom je porastu. Iza toga, sve do 1945., prirodni prirast se stalno smanjuje uslijed niskog nataliteta. U poslijeratnom razdoblju do 1961. ojačanim natalitetom i stalnim smanjivanjem mortaliteta prirodni prirast jako se povećao i veći je nego ikada ranije.

Tabl. 2. Prirodno kretanje stanovništva u razdoblju 1880—1971. (u ‰)

	1880— 1890.	1890— 1900.	1900— 1910.	1910— 1921.	1921— 1931.	1931— 1948.	1948— 1953.	1953— 1961.	1961— 1971.
Natalitet	33,6	26,3	28,5	21,4	25,0	16,0	23,2	21,7	17,3
Mortalitet	25,5	22,7	24,3	23,5	22,5	16,4	14,8	13,6	11,3
Prirodni porist	8,1	3,6	4,2	-2,1	2,5	-0,4	8,4	8,1	6,0

Razvoj prirodnog priraštaja vidi se iz tabele 3., koja daje njegove relativne vrijednosti u razdobljima između dvije popisne godine.

Najveći prirodni prirast bio je, dakle, u razdoblju od 1880—1890. i poslije drugog svjetskog rata. U ostalim razdobljima on je vrlo malen, a od 1910—1921. i 1931—1948. pokazuje negativne vrijednosti.

34. Vidljivo je iz matičnih knjiga.

Zavisno od općih društveno-ekonomskih i političkih prilika u kraju tokom proteklih devedeset godina u kretanju prirodnog prirasta pojedinih naselja ukazuju se bitne razlike. Isto tako prirodni prirast nije jednak kod svih naselja u istim vremenskim odsjecima. Nejednake vrijednosti prirodnog prirasta najizrazitije su između onih naselja koja se razlikuju po gospodarskim mogućnostima, udaljenosti od glavnih prometnica, nacionalnom i vjerskom sastavu njihova stanovništva. Retrospektivnom analizom njegova kretanja po pojedinim naseljima dobit će se jasnija slika kako su se određeni faktori u određenom momentu odrazili na njegovu prostornu distribuciju.

Prirodni prirast do 1890. neravnomjerno je raspoređen po pojedinim dijelovima Baranje. Znatno je veći u naseljima centralne i jugoistočne Baranje nego u naseljima njezinog istočnog i sjeveroistočnog dijela. Kod prvih, prosječna stopa nataliteta veća je od 40 pa čak i 50 posto, što uvjetuje da su vrijednosti prirodnog prirasta, usprkos relativno velikog mortaliteta među stanovništvom, znatno iznad općeg prosjeka za Baranju. To su naselja pretežno s njemačkim i srpskim stanovništvom. Nijemci se ističu s redovno većim individualnim gospodarstvima na kojima je gajenje pšenice rentabilnije i tržišni viškovi koji pretiču, uvjetuju ekonomsko blagostanje tog stanovništva. Osim toga veći kompleksi zemljišta za obradu, iziskuju u to doba još zaostale agrarne tehnike i mnogobrojnu radnu snagu, što također utječe na pojačanu dinamiku rađanja.

Tab. 3. Struktura posjeda 1910. na primjeru nekoliko naselja

Naselje	Posjednici			
	Ukup.	Više od 100 k. jut.	10—100 k. jut.	Manje od 10 k. jut.
Njemačka naselja				
Petlovac	80	—	35	45
Kozarac	72	—	44	28
Ostala naselja				
Zmajevac	373	—	72	301
Novi Beždan	70	—	8	62
Draž	348	—	86	262
Torjanci	96	—	25	71

Mnogo manji porod u mađarskim i hrvatskim naseljima sjeveroistočnog i istočnog dijela Baranje, odredio je i manje vrijednosti prirodnog prirasta. Prirast se ovdje kreće u prosjeku do 10 promila. Izuzetak tome čine naselja Branjina i Popovac u kojima žive Nijemci i Srbi, pa je on tu i mnogo aktivniji. Značajno je da mađarska naselja u kojima uz ostale žive i pripadnici kalvinske vjeroispovijesti imaju najniži natalitet. Među kalvinima sistem »jedinac« javlja se najranije, već tokom 30 i 40 godina XIX. stoljeća, čemu je bio osnovni uzrok njihov neravnopravan društveno-politički položaj tokom XVIII. st., kada su bili izvrgnuti progonima od strane državnih vlasti koja radi na širenju katolicizma. Naj-

vjerojatnije da su prilikom podjele zemlje 1765. kalvini dobivali manje zemljišne posjede, u odnosu na katolike koji su bili favorizirani, što je imalo za posljedicu i ranije uvođenje sistema »jedinac«. Manji prirodni prirast kalvinskog stanovništva odraz je i slabljenja njihove biološke snage. Razlog je tome u negativnom utjecaju malarije, koja je gotovo sve do početka XX. stoljeća zbog prostranih močvarnih područja, predstavljala najčešću bolest koja je harala u Baranji. Kalvini kao najstarije stanovništvo kraja, najdulje su bili izloženi malariji, pa se ona kod njih i najnegativnije odrazila.

Najmanji prirodni prirast na području Baranje je u naseljima istočnog dijela Baranje, koja su se razvila uz rub prostrane močvarne ravnice Dunava, gdje je malarija stoljećima bila ukorijenjena među stanovništvom. U Kopačevu, gdje je uz to zbog velike agrarne gustoće sistem »jedinac« naročito raširen među stanovništvom, on pokazuje čak i negativne vrijednosti.

U toku narednog razdoblja padom nataliteta gotovo u svim naseljima, vrijednosti prirodnog prirasta su smanjene. Opadanje prirodnog prirasta najviše se prostorno osjeća kod stanovništva koje naseljuje područja pleistocene i st. holocene terase (Ceminac, Kozarac, Jagodnjak, Grabovac, Darda itd.), gdje je veliki dio obradivih površina do 1890. bio pod monokulturom pšenice, što je bilo od naročitog utjecaja da se upravo tu agrarna kriza najjače odrazila. Iako je prirodni prirast osjetno smanjen, njegove vrijednosti još uvijek su znatno iznad općeg prosjeka za ovaj kraj.

Naselja uz Bansko brdo, koja su bila orijentirana više na vinogradarstvo, koja su također dovedena u težak gospodarski položaj, pojavom filoksere koja je uništila vinovu lozu. Prirodni prirast stanovništva smanjio se doduše ali to smanjenje se slabije odrazilo pošto je porod polaganije opadao, a bio je već u razdoblju prije toga malen.

Prirodni prirast stanovništva istočnog dijela Baranje, gdje je natalitet i prije toga bio malen, stagnira ili pokazuje relativno malen pad. U Vardarcu i Kopačevu on je negativan.

Opće poboljšanje gospodarskih prilika u kraju početkom XX. st. nije se jednakomjerno odrazilo na prirodno kretanje stanovništva. Porast prirodnog prirasta odnosi se gotovo isključivo na naselja centralne i jugoistočne Baranje. Najaktivniji porast pri tom pokazuju naselja uz željezničku prugu, gdje se gospodarski progres najpozitivnije odražuje na kretanje nataliteta. Smrtnost među stanovništvom na tom području opada radi sve jačeg društvenog napretka (primjena medicinskih mjera itd.). Naselja koja su udaljenija od željezničke pruge bilježe znatno slabije povećanje nataliteta, odnosno smanjenje mortaliteta, zbog čega je prirodni prirast i manje porastao. U nekim naseljima je i dalje u regresu (Jagodnjak i Kozarac).

Na području sjeveroistočnog i istočnog dijela Baranje natalitet i nadalje opada. Sistem »jedinac« u to vrijeme javlja se kao jedan od odlučujućih faktora koji utječu na biološku dinamiku stanovništva. Istovremeno mortalitet opada polaganijim tempom, tako

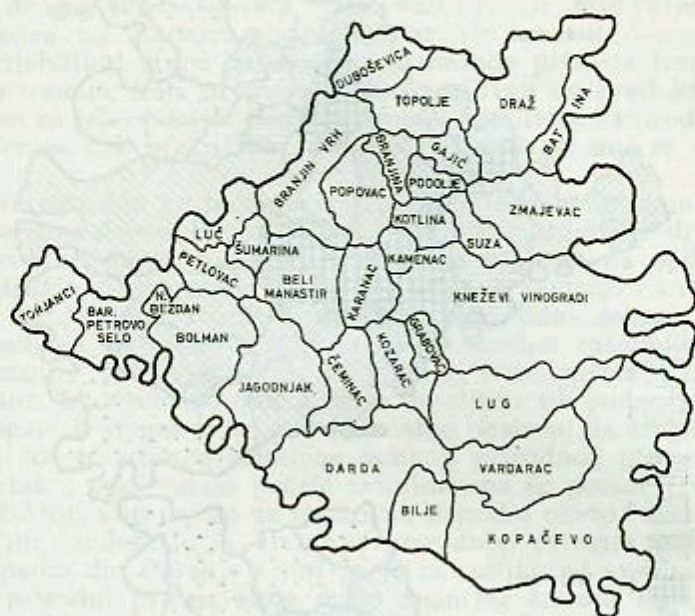
da u kretanju prirodnog prirasta dolaze do izražaja negativne vrijednosti. Prirodni prirast je pozitivan jedino u naseljima u kojima preteže njemačko stanovništvo (Popovac i Branjina) i naseljima koja zbog povoljnog prometno-geografskog položaja imaju snažniji gospodarski razvoj (Batina). Imigracija novog stanovništva u Lug i Vardarac krajem XIX. st. biološki je osvježila ta naselja, tako da ona pokazuju porast nataliteta, no, prirodni prirast zbog jakog mortaliteta pokazuje samo malo povećanje.

Posljedice prvog svjetskog rata opažaju se u svim naseljima. Natalitet je gotovo svugdje opao ispod vrijednosti mortaliteta. Najveći broj naselja stoga ima negativan prirodni prirast. S izuzetkom Batine, Podolja i Popovca pozitivan prirodni prirast odnosi se na naselja uz željezničku prugu, koja su se i u prethodnim razdobljima isticala velikim porodom.

Iza 1921. pa sve do kraja drugog svjetskog rata i natalitet i prirodni prirast stanovništva razvijali su se vrlo nepovoljno kako za Baranju u cjelini tako i za naselja pojedinačno. Izuzetak čini samo nekoliko godina poslije prvog svjetskog rata kada je prirodni prirast nešto porastao zbog većeg broja sklapanja brakova.

Depopulacija na području sjeveroistočne i istočne Baranje uvjetovana negativnim prirodnim prirastom već od početka našega stoljeća, doseže svoj maksimalni intenzitet u razdoblju između dva rata. Natalitet, koji zavisi od fertiliteta i dobne strukture stanovništva, opadao je do promatranog razdoblja isključivo zbog svjesno smanjenog fertiliteta (sistem »jedinac«). Udio stanovništva dobnih skupina sposobnih za fertilitet bio je povoljan i nije mogao utjecati na smanjenje nataliteta. Nakon prvog svjetskog rata pojačan intenzitet pada nataliteta uvjetovan je i smanjenim udjelom dobnih skupina sposobnih za reprodukciju. Sistemom »jedinac« desetljećima smanjivan porod i gubici izazvani prvim svjetskim ratom bili su tome glavni uzrok. Porod je tu sveden na najmanju moguću mjeru; manji je od 15‰ godišnje, a nisu rijetka naselja u kojima je on spao ispod 10‰ godišnje. Mortalitet sve do 1931. zadržao se na vrlo visokom nivou. Tokom tridesetih godina pomor počinje opadati kada općim napretkom obrazovanja stanovništva, slabe utjecaji konzervativizma koji su kočili primjenjivanje i prihvaćanje medicinskih sredstava i zdravstvenih savjeta u pogledu lične higijene. Nesumnjivo, da je na pad nataliteta u naseljima uz novu državnu granicu osim spomenutih faktora, utjecao i njihov težak gospodarski položaj uzrokovan prometnom izoliranošću tog područja. Gospodarska kriza tridesetih godina, samo je potencirala takvo stanje i još više otežavala mogućnosti normalne životne egzistencije stanovništva. Prirodni prirast naročito u razdoblju nakon 1931. je negativan u svim naseljima i iznosi u prosjeku ispod -5,1‰ godišnje.

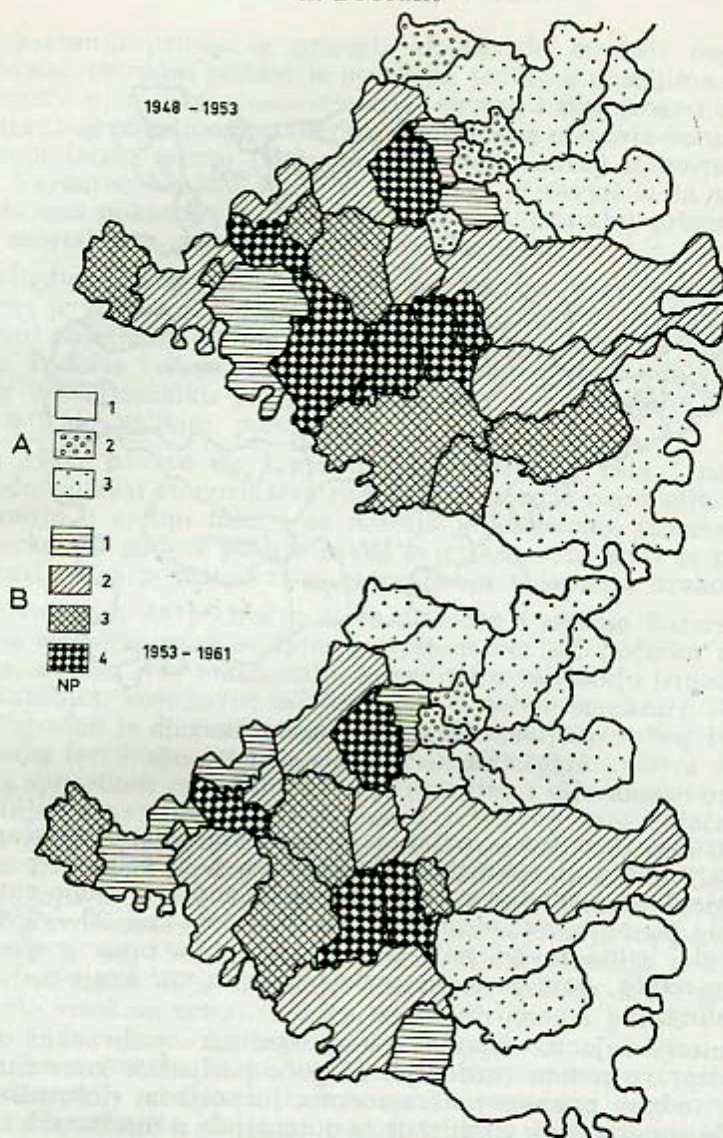
U naseljima središnjeg i jugoistočnog dijela Baranje, prirodno kretanje stanovništva pokazuje vrlo neuravnotežen razvoj. Do 1931. (s izuzetkom Belog Manastira) prirodni prirast je u porastu. To

Sl. 3. Katastarske općine Baranje
Fig. 3 Cadaster communes of Baranja

je i razumljivo pošto je natalitet nakon rata obično pojačan povratkom muškog stanovništva. Iza toga on je u velikom padu sve do kraja drugog svjetskog rata. Prosječne godišnje stope nataliteta smanjile su se u većini naselja od 30—35‰ na 20—25‰. Sigurno da je na to od najvećeg utjecaja bila opća gospodarska kriza u zemlji, koja se ovdje počela osjećati već krajem dvadesetih godina.

Zanimljivo je da Nijemci sistem »jedinac« prihvaćaju u većoj mjeri upravo u tom razdoblju. Moguće posljedice konstantno jakog prirodnog prirasta na fragmentaciju posjeda, rješavali su oni do tada emigracijom viška radnog potencijala u mađarska i hrvatska naselja, gdje su zbog sistema »jedinac« seoska domaćinstva bila sve manje sposobna da obrade veće komplekse zemljišta pa su ih prodavali. Gospodarska kriza koja se odrazila na smanjenje kupovne moći naročito poljodjelskog stanovništva, usporila je ili sasvim onemogućila mogućnost odliva radne snage iz njemačkih naselja. Ni nerazvijena industrija u zemlji nije mogla utjecati na smanjenje agrarnog pritiska, tako da su i Nijemci odlučili prihvatiti sistem »jedinac« kao jedino moguće rješenje teških životnih prilika. Međutim, prirodni prirast usprkos katastrofalno smanjenog nataliteta ostao je i nadalje pozitivan jer je mortalitet stanovništva u to vrijeme bio veoma nizak.

Sl. 4. Kretanje prirodnog prirasta na području Baranje u razdoblju 1948—1953. i 1953—1961.

A — naselja s negativnim prirodnim prirastom

1. manji od $-10,1\%$, 2. $-5,1$ do $-10,0\%$, 3. od $-0,1$ do $-5,0\%$

B — naselja s pozitivnim prirodnim prirastom

1. $0,1$ do $5,0\%$, 2. $5,1$ do $10,0\%$, 3. $10,1$ do $15,0\%$, 4. $15,1\%$ i više, NP = nema podataka

Fig. 4. Trends in the natural increase of the population of Baranja 1948—1953 and 1953—1961

A — settlements with a negative natural increase

1. below $10,1\%$, 2. $-5,1$ to $-10,0\%$, 3. from $-0,1$ to $-5,0\%$

B — settlements with a positive natural increase

1. $0,1$ to $5,0\%$, 2. $5,1$ to $10,0\%$, 3. $10,1$ to $15,0\%$, 4. $15,1\%$ and more, NP = no data available

Veliki porast prirodnog prirasta, koji je uslijedio u razdoblju nakon drugog svjetskog rata, slično kao i ranije, nije ravnomjerno raspoređen na čitavom području Baranje.

Varijabiliteti stope nataliteta i prirodnog prirasta između pojedinih naselja, koji su se sve više smanjivali do pred kraj rata, ponovno su jako porasli. Razlike između nataliteta i prirodnog prirasta iznose čak preko 30%, dok kod mortaliteta one su općenito manje.

Sjeveroistočne i istočne dijelove Baranje u to vrijeme nadalje karakterizira depopulacija. Velike i pozitivne promjene društveno-ekonomskih odnosa u zemlji nisu bitno utjecale na opći razvoj tih područja. Stoga stanovništvo po tradiciji podržava sistem »jedinac« za rješavanje svojih životnih prilika. Udio dobrih skupina sposobnih za fertilitet, u odnosu na prethodno razdoblje, još se više smanjio, što uvjetuje da se natalitet stanovništva smanjio na minimum. Istovremeno mortalitet u naseljima tih područja vrlo je malo opao ili stagnira. To je i normalno obzirom da su generacije rođene još u vrijeme relativno velikog prirodnog prirasta prije šesdesetak i više godina počele izumirati pa se pomor javlja kao važan faktor, koji utječe na negativan prirodni prirast stanovnika.

Sličnu tendenciju u kretanju prirodnog prirasta pokazuje i jugozapadni dio Baranje s tim da je za razliku od sjeveroistočnog dijela prirodni prirast zbog nešto kasnijeg širenja sistema »jedinac« još uvijek pozitivan. Na pozitivan prirodni prirast od velikog je utjecaja bio i priliv stanovništva iz Bosne i Crne Gore, koji su kolonizirani između dva svjetska rata, a kod kojih je natalitet znatno veći nego kod domorodačkog stanovništva. Životne prilike su uz to u jugozapadnom dijelu Baranje s razmjerno bolje nego u sjeveroistočnim dijelovima zbog njegove nešto jače prometne povezanosti s lokalnim gospodarskim centrima (Beli Manastir i Darda) i s Osijekom (mogućnosti dopunskog privređivanja).

Sasvim različit razvoj prirodnog prirasta pokazuju naselja u kojima živi biološki aktivnije novokolonizirano hrvatsko stanovništvo (iz Međimurja, Hrvatskog Zagorja, Dalmatinske Zagore i Banije). Izvanredno velik natalitet i male vrijednosti mortaliteta, koji je u stalnom opadanju, uvjetuju da je prirodni prirast daleko iznad općeg prosjeka za čitav kraj (Čeminac 25,8%, Kozarac 23,4%, Petlovac 22,4%, Popovac 20,3% i dr.). I ostala naselja u centralnom dijelu Baranje (Beli Manastir, Darda i Bilje) imaju veliki prirodni prirast, što je rezultat gospodarskih činilaca, jer ona se nalaze u društveno i gospodarski najdinamičnijem dijelu Baranje. Tu je u poslijeratnom razdoblju došlo do koncentracije centralnih funkcija i najvećeg broja izgrađenih industrijskih pogona. Na aktivniji prirodni prirast tih naselja znatno je utjecala i njihova prometna povezanost s Osijekom, koji pozitivno utječe na gospodarsko aktiviranje i opću društveno-ekonomsku transformaciju tog dijela Baranje.

Tako podatke vitalne statistike najnovijeg razdoblja od 1961 — 1971. za pojedina naselja nije bilo moguće sakupiti, očito

da su navedene razlike između pojedinih dijelova Baranje i dalje vrlo izrazite. Sasvim je sigurno da je prirodni prirast stanovništva kod kojeg se održao sistem »jedinac« još i više smanjen. To uostalom jasno ilustriraju izrazito negativne tendencije kretanja broja stanovnika naselja sjeveroistočne, istočne i jugozapadne Baranje između dva posljednja popisa stanovništva. Pozitivni trend u razvoju apsolutnog broja stanovnika većeg dijela centralne Baranje nije rezultat snažnog prirodnog prirasta, već uglavnom imigracijskih procesa.

b) Migracije

Česte gospodarske krize i velike društveno-političke promjene kojima je prostor Baranje bio izložen od polovice XIX. stoljeća na ovamo, uvjetovale su jake i uz to neobično složene migracije stanovništva. One zaslužuju naročiti geografski interes, jer osim što su utjecala na kvantitativno kretanje stanovnika, uvjetovale su i znatne izmjene njihovih kvalitativnih osobina.

Posebna statistička evidencija o migracijama nije vođena, stoga će za ocjenu njihovih kvantitativnih vrijednosti poslužiti uporedba stvarnog i prirodnog kretanja stanovništva.

Prema prirodnom prirastu broj stanovnika Baranje povećao bi se od 1880 — 1971. za 18 572 osoba. Kako stvarni porast stanovnika u tom razdoblju iznosi tek 11 774, izlazi da je emigriralo 7 198 osoba. Međutim, broj emigriranog stanovništva daleko je veći nego što se iz iznesene uporedbe može zaključiti, jer je od 1880 — 1971. bilo i znatnih imigracija stanovništva, koje su do izvjesne mjere kompenzirale manjak nastao emigracijom. Stvarnu veličinu emigracije moguće je jedino dobiti ako se zbroji broj emigriranih osoba, posebno po pojedinim emigracijskim razdobljima, a to su: 1880 — 1890, 1890 — 1900, 1910 — 1921, 1948 — 1953 i 1961 — 1971.

Iz ovog izlazi da je kroz devedeset godina emigriralo ukupno 10 818 stanovnika ili 58,2 posto prirodnog prirasta. No, čak niti na taj način nije moguće dobiti apsolutno točan iznos emigracije, jer u razdoblju između 1931. i 1948. u kojem je prema uporedbi prirodnog prirasta sa stvarnim porastom broja stanovnika konstatirana imigracija, dolazi istovremeno i do jake emigracije. Ona se odnosi na Nijemce koji pred kraj i neposredno nakon završetka rata napuštaju Baranju. Kako se iz uporedbe prirodnog prirasta i stvarnog porasta broja stanovnika ne može izračunati veličina spomenute emigracije, a da bi se ipak kompletirali podaci o ukupnom broju emigriranih osoba od 1880 — 1971, potrebno je izvršiti slijedeći proračun: ako je po popisu od 1931. godine u ovom kraju živjelo 16 253 Nijemaca, a po narednom popisu od 1948. samo 4 494, znači da se njihov broj u tom periodu smanjio za 11 759. Zanemari li se pri tom prirodni prirast, koji je u tom razdoblju beznačajan i odbije od toga 2 — 3 000 Nijemaca koji su se poslije rata izjasnili za Mađare, izlazi da je ukupno

Tab. 4. Prirodno i popisma utvrđeno kretanje stanovništva 1880—1971.

Porast Pad	1880— 1890.	1890— 1900.	1900— 1910.	1910— 1921.	1921— 1931.	1931— 1948.	1948— 1953.	1953— 1961.	1961— 1971.	1880— 1971.
Aps.	345	521	2 039	-1 338	3 388	655	-2 663	5 249	68	11 374
Rel.	7,7‰	1,1‰	4,2‰	-2,6‰	6,6‰	1,2‰	-5,0‰	10,3‰	0,1‰	-25,4‰
Aps. god.	345	52	204	-122	339	38	-538	656	7,0	125
Rel. god.	7,7‰	1,1‰	4,2‰	-2,4‰	6,8‰	0,7‰	-10,0‰	12,9‰	0,1‰	2,8‰
Aps.	3 604	1 766	2 017	-1 131	1 257	-232	2 256	4 306	3 366	18 572
Rel.	8,1‰	3,6‰	4,2‰	-2,3‰	2,5‰	-0,4‰	4,2‰	8,5‰	6,0‰	41,5‰
Aps. god.	360	177	202	-103	126	-14	451	538	337	204
Rel. god.	8,1‰	3,6‰	4,2‰	-2,1‰	2,5‰	0,4‰	8,4‰	10,6‰	6,0‰	4,5‰
Prirodno stvarno										
Manjak (emigr.)	149	1 245	—	207	—	—	5 919	—	-3 298	-10 818
Višak (imigr.)	—	—	22	—	2 131	887	—	943	—	3 983

Tab. 5. Stanovništvo po mjestu rođenja 1961. i godini doseljenja

Ukupno stanovnika	mjesto u kome stanuje	drugo mjesto iste općine	ukupno u Baranji	izvan Baranje	u SRH		druga SR
					1941—1945.	1946—1952.	
56 087	23 280	4 023	27 303	28 284	18 205	8 083	8 083
100‰	41,5‰	7,2‰	48,7‰	51,3‰	32,4‰	14,5‰	14,5‰
druga država	nepoznato	1940. i prije	d o s e l j e n o		1953—1957.	1958—1961.	
		1940. i prije	1941—1945.	1946—1952.	1953—1957.	1958—1961.	
2 438	53	6 043	1 692	9 611	7 443	23 330	23 330
4,3‰	0,1‰	18,7‰	5,2‰	29,8‰	23,0‰	7 518	7 518

emigriralo 8—9 000 Nijemaca. Prema tome uzme li se gornji proračun kao približno točan, ukupan broj emigriranih u periodu od 1880—1971. kreće se oko 19—20 000.

Pored emigracije u istom tom vremenskom odsjeku, dolazi i do jakih imigracija stanovnika u prostor Baranje. Prema tabeli 4. ukupan broj useljenih od 1880—1971. godine iznosi 3 983. Slično kao i kod emigracije taj broj ne odražava stvarnu veličinu imigracije za to razdoblje. Naime, između 1931. i 1948. broj imigriranih stanovnika mnogo je veći od sume iskazane uporedbom prirodnog prirasta i stvarnog porasta broja stanovnika, jer kao što je to već iz dosadašnjeg izlaganja poznato, istovremeno je došlo do emigracije, pa je stoga brojčana vrijednost imigracije s tim umanjena. Da bi se dobila stvarna vrijednost imigracije u tom periodu, broju od 387 useljenih prema tabeli 4. treba dodati 8—9 000 iseljenih. Iz ovog izlazi da je od 1931—1948. imigriralo u Baranju oko 9—10 000 ljudi. Ukoliko se taj iznos pribroji broju imigriranih osoba prema tabeli 4., izlazi da je u proteklih devet decenija u ovaj kraj imigriralo 13—14 000 novih stanovnika.

Usporede li se ti podaci s rezultatima popisa stanovništva od 1961. o migracijskim obilježjima stanovništva, pokazuje se manjak od oko 12 000 do 13 000 stanovnika (13 000 do 14 000 : 28 288). Te razlike očito proizlaze iz nemogućnosti konstatacije stvarne migracije na temelju usporedbe prirodnog prirasta i broja stanovnika utvrđenog popisima. Treba, međutim, reći da je podatak popisa stanovništva 1961. daleko veći od stvarnih vrijednosti imigracije obzirom da su zbog tadašnje administrativno-teritorijalne podjele kraja na četiri općine mnogi stanovnici rođeni u Baranji a živjeli su u nekoj drugoj općini, pribrojani stanovništvu doseljenom iz drugih općina SR Hrvatske. Upravo stoga, realno bi bilo da se spomenuta imigracijska vrijednost smanji za oko 20 posto, što znači da bi tim proračunom broj imigriranih stanovništva u periodu od 1880. do 1961. kretao se negdje oko 20 000 do 21 000.

Uzroci tako velikih migriranja stanovništva, kao što se to već iz analize kretanja broja stanovnika moglo zaključiti, su političke i ekonomske prirode.

Od politički uvjetovanih migracija najznačajnija je emigracija Nijemaca u toku i nakon drugog svjetskog rata. Oni se iseljavaju u Njemačku i Austriju, zbog suradnje s okupatorom. Pored te, značajne političke emigracije stanovništva, potaknule su političko-teritorijalne promjene krajem prvog svjetskog rata, kada je Baranja po Trianonskom mirovnom ugovoru od 1920. na etničkom principu bila podijeljena između Mađarske i Jugoslavije na dva dijela. Zbog zamršenih etničkih odnosa, veliki broj pripadnika

hrvatske, srpske i mađarske nacionalnosti ostali su povlačenjem granica u Jugoslaviji odnosno Mađarskoj. Uslijed toga dolazi do znatnih preseljavanja stanovništva u oba pravca. Taj proces preseljavanja stanovništva (optanti) traje s prekidima sve do 1932. Useljeno srpsko stanovništvo naseljuje se većinom u naselja jugozapadne i centralne Baranje: Bolman, Jagodnjak, Petlovac, Baranjsko Petrovo selo, Beli Manastir, Darđu i Kamenac. Uz to dolazi do imigracije iz Hercegovine i Crne Gore. Te imigrante naseljuje državna vlast. Osnivaju više novih naselja: Novo Nevesinje, Svajcercnicu i Novi Bolman.

Ekonomske migracije stanovništva karakteristične su za posljednje desetljeće XIX. stoljeća i suvremeni period nakon drugog svjetskog rata.

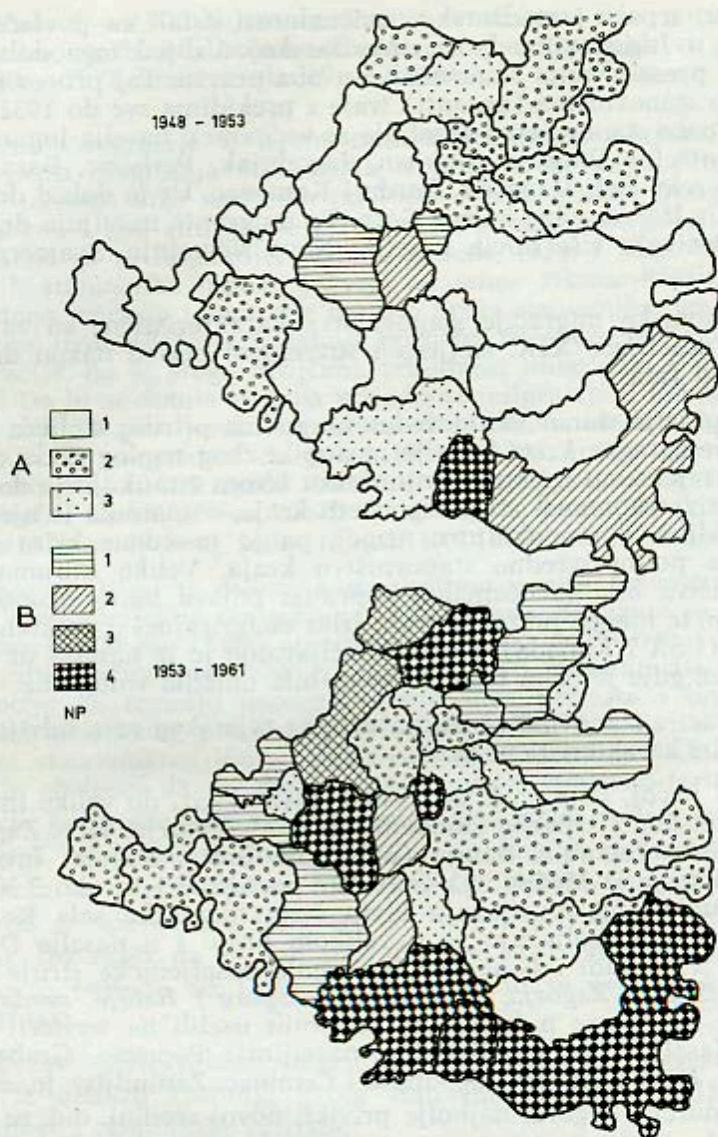
Emigraciju stanovnika devedesetih godina prošlog stoljeća uvjetovala je agrarna kriza koja je nastupila zbog naglog pada cijena žitu na svjetskom tržištu. Konjunktura izvoza žita, koja je do tada bila osnova ekonomskom prosperitetu kraja, nametnula je njen gotovo isključivo monokulturni uzgoj, pa je navedena kriza teško pogodila poljoprivredno stanovništvo kraja. Veliko osiromašenje stanovništva bila je normalna popratna pojava takve ekonomske situacije, te mnoge porodice traže izlaz emigrirajući u prekomorske zemlje (USA i Kanada). Najveće iseljavanje je iz naselja uz Banjsko brdo, gdje je osim toga filoksera bila uništila vinograde.

Migracije stanovništva nakon drugog svjetskog rata odvijale su se u četiri karakteristične faze.

— U prvoj, koja traje od 1946 — 1948. dolazi do velike imigracije hrvatskog i srpskog stanovništva iz Međimurja, Hrv. Zagorja, Dalmatinske Zagore i Banije (uglavnom Srbi). Najveći broj tih doseljenika je iz Međimurja (oko 577 porodica) i to oko 2 300 do 2 800 ljudi.³⁵ Oni naseljavaju bivša čisto njemačka sela Kozarac i Petlovac, ali useljavaju se u velikom broju i u naselja Darda, Kneževi Vinogradi i Grabovac. Za ostale doseljeničke struje koje potječu iz Hrv. Zagorja, Dalmatinske Zagore i Banije, nema podataka i ne zna se u kojem su se broju uselili na teritorij Baranje. Naseljeni su u slijedećim naseljima: Popovac, Grabovac, Branjina, Novi Čeminac, Jagodnjak i Čeminac. Zanimljivo je, da su se Međimurci i Zagorci najbolje privikli novoj sredini, dok se kod doseljenika iz Banije i Dalmatinske Zagore zapaža dosta jaka povratnička struja.

— U slijedećoj fazi od 1948 — 1953. uslijedila je velika emigracija stanovništva. Ona je rezultat opće poslijeratne tendencije useljavanja seoskog stanovništva u gradove i dalje emigracije pre-

35. Podaci SUP-a grada Čakovca.

Sl. 5. Migracije stanovništva na području Baranje u razdoblju 1948—1953. i 1953—1961.

A —migracija uz godišnji prosjek

1. veća od 10,1‰, 2. 5,1 do 10,0‰, 3. od 0,1 do 5,0‰.

B — migracija uz godišnji prosjek

1. 0,1 do 5,0‰, 2. 5,1 do 10,0‰, 3. 10,1 do 15,0‰, 4. 15,1‰ i više,
NP = nema podataka

Fig. 5. Population migrations in Baranja (1948—1953 and 1953—1961)

A — emigration at an annual average of

1. more than 10,1‰, 2. from 5,1 to 10,0‰, 3. 0,1 to 5,0‰

B — immigration at an annual average of

1. 0,1 to 5,0‰, 2. 5,1 to 10,0‰, 3. 10,1 to 15,0‰, 4. 15,1‰ and
more, NP = no data available

ostalnih Nijemaca za Njemačku. Većina iseljenog stanovništva odlazi za Osijek, Zagreb, Beograd i rudarsko-industrijska područja Bosne (Zenica i Tuzla).

— Jačim gospodarskim razvojem tokom treće faze, koja traje od 1953. do 1961, ponovo prevladava imigracija stanovništva. Ono se useljuje uglavnom u naselja koja posjeduju industriju, a to su: Beli Manastir, Mece, Darda i Sećerana.

Navedeni gospodarski razvoj potakao je u posljednje vrijeme i znatne unutarnje migracije stanovništva iz naselja manje produktivnih prema naseljima u kojima je izgrađena ili već postoji industrija. Kao jaka imigracijska žarišta ističu se Beli Manastir, Darda i Mece, no, i sva ostala naselja uz cestu i željezničku prugu Osijek — Beli Manastir pokazuju pozitivan imigracijski saldo.

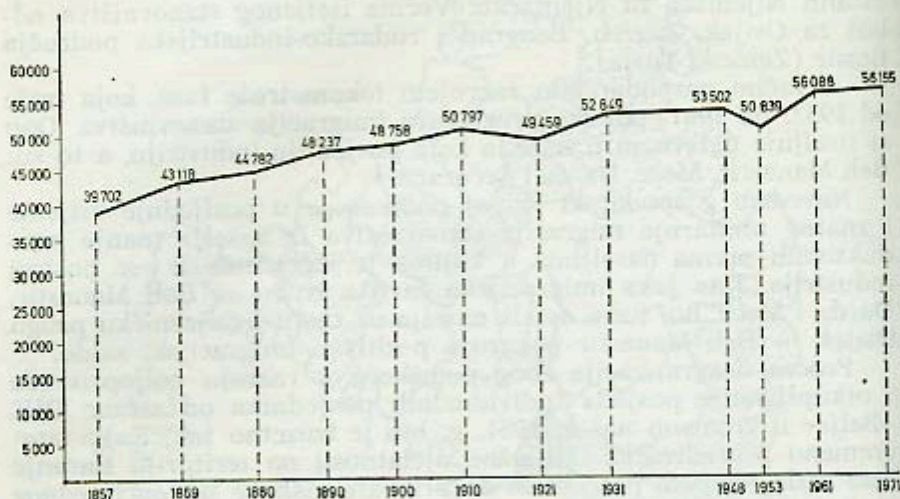
Proces deagrarizacije zbog poteškoća u razvoju poljoprivrede i otkupljivanje posjeda individualnih posjednika od strane PIK »Belje« u vremenu nakon 1961. g. bio je izuzetno jak. Kako istovremeno prerađivačke i uslužne djelatnosti na teritoriju Baranje nisu rasle tempom potrebnim da prihvate viškove poljoprivrednog stanovništva, emigracija je u suvremenom razdoblju ponovno uzela maha. Stanovništvo do 1961. g. iseljava uglavnom u veća gradska naselja SR Hrvatske (Osijek, Zagreb, Rijeka), a u posljednje vrijeme odlazi u potrazi za obezbeđenjem životne egzistencije u SR Njemačku, Švicarsku i Austriju. Najčešće, ukoliko se radi o odlasku cijelih porodica, privremeni boravak u inozemstvu pretvara se i u stalnu ekonomsku emigraciju. Podatak popisa stanovništva od 31. ožujka 1971. da se na privremenom radu van granica naše zemlje nalazi 2 492 stanovnika Baranje nije točan zbog nedovoljne preciznosti metode koja se primijenjivala prilikom popisa. Njihov broj prema vlastitoj procjeni za otprilike 50 posto veći je od popisom konstatiranog stanja.

U toku posljednjeg desetljeća zabilježen je i relativno snažan priliv novog stanovništva iz SR BiH i to naročito u naselja centralne Baranje. Bosansko i hercegovačko stanovništvo dolazi kupujući posjede domorodaca koji iseljuju u inozemstvo ili pak onih porodica koje su izumrle sistemom »jedinac«.

Unutarnje migracije zadržale su osobine prethodnog razdoblja. Beli Manastir, Darda i Bilje i dalje su najjača imigracijska žarišta, na što jasno ukazuje izuzetno snažan trend porasta broja njihova stanovništva.

c) Kretanje apsolutnog broja stanovnika

Prema popisu od 31. ožujka 1971. Baranja ima 56 155 stanovnika. U odnosu na stanje 1857. broj stanovnika Baranje do 1971. povećao se za 18 454, tj. 46,5 posto (4,1‰ godišnje). Istovremeno se broj stanovnika na cijelom području SR Hrvatske povećao za 99,2 posto (8,7‰ godišnje), što pokazuje da je porast broja stanovnika na prostoru Baranje bio daleko niži od republičkog. Demografski razvoj Baranje u spomenutom stoljetnom periodu nije imao ujednačen hod.

Sl. 6. Kretanje apsolutnog broja stanovništva Baranje od 1857—1971.
Fig. 6. Trends in absolute numbers of population (1857—1971)

Tab. 6. Kretanje broja stanovnika od 1857—1971.³⁶

1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1963.	1961.	1971.
39 702	43 118	44 782	48 237	48 758	50 797	49 459	52 849	53 502	50 839	56 088	56 155

Koliki je bio apsolutni i relativni porast, odnosno pad broja stanovnika i njihove prosječne godišnje vrijednosti po pojedinim razdobljima između popisnih godina prikazuje tabela 7.

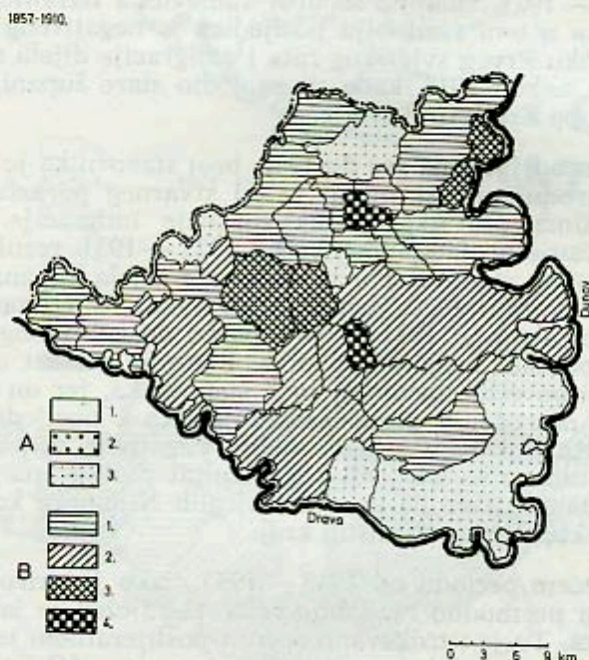
Tab. 7. Apsolutno i relativno kretanje broja stanovnika od 1857—1971.

Razdoblje	Apsolutan porast (+) pad (-)	Relativan porast (+) pad (-)	Apsolutan godiš. porast (+)	Relativan godišnji porast (+)	SRJ (+)
1857—1869.	3 416	8,6%	263	6,5‰	12,6‰
1869—1880.	1 635	3,9%	151	3,5‰	4,6‰
1880—1890.	3 455	7,7%	537	7,7‰	13,8‰
1890—1900.	521	1,1%	52	1,1‰	10,8‰
1900—1910.	2 039	4,2%	204	4,2‰	9,4‰
1910—1921.	-1 338	-2,6%	-122	-2,4‰	-1,0‰
1921—1931.	3 388	6,8%	339	6,8‰	10,6‰
1931—1948.	655	1,2%	38	0,7‰	-0,2‰
1948—1953.	-2 663	-5,0%	-533	-10,0‰	4,2‰
1953—1961.	5 249	10,3%	656	12,9‰	5,4‰
1961—1971.	68	0,1%	7	0,1‰	6,3‰

36. Vidi izvore.

U demografskom kretanju stanovništva mogu se, dakle, razlikovati pet karakterističnih razdoblja: prvo od 1857. do 1910., drugo od 1910. do 1921., treće od 1921. do 1948., četvrto od 1948. do 1953. i peto od 1953. do 1971. godine.

Za objašnjenje iznijetih kvantitativnih osobina stanovništva poslužit će već prije provedena analiza nataliteta, mortaliteta, prirodnog prirasta i migracijskih kretanja. Međutim, zbog nepostojanja kontinuiranog slijeda vrijednosti prirodnog kretanja stanovništva za čitav period od 1857 — 1971. (već samo za razdoblje 1880 — 1969), daljnja analiza ograničit će se uglavnom na taj vremenski odsjek.

Sl. 7. Kretanje broja stanovništva na području Baranje u razdoblju 1857—1910.

A — naselja u kojima se broj stanovnika smanjio

1. pad do $-5,0\%$, 2. $-5,1$ do $-10,0\%$, 3. pad većj od $-10,1\%$

B — naselja u kojima se broj stanovnika povećavao uz godišnji prosjek porasta

1. $0,1$ do $5,0\%$, 2. $5,1$ do $10,0\%$, 3. $10,1$ do $15,0\%$, 4. $15,1\%$ i više

Fig. 7. Trends in the number of population (1857—1910)

A — settlements with decreasing number of inhabitants

1. decrease to $-5,0\%$, 2. $-5,1$ to $-10,0\%$, 3. decrease exceeding $-10,1\%$

B — settlements with number of inhabitants increasing at an average annual rate of

1. $0,1$ to $5,0\%$, 2. $5,1$ to $10,0\%$, 3. $10,1$ to $15,0\%$, 4. $15,1\%$ and more

U periodu do popisa 1910. karakterističan je stalan, ali neujednačen porast broja stanovnika, što odgovara i vrlo oscilatornim tendencijama kretanja prirodnog prirasta. Relativno slab porast od 1869—1880. posljedica je epidemije kolere početkom sedamdesetih godina (1871—1874).³⁷ Osim slabijeg porasta u navedenom razdoblju, slična tendencija kretanja broja stanovnika opaža se i u posljednjem deceniju 19. stoljeća, kada je zbog negativnih utjecaja agrarne krize i sistema »jedinac«, prirodni prirast padom nataliteta bio vrlo malen. Tome treba dodati i emigraciju koja je bila uzrokovana velikim osiromašenjem stanovništva uslijed posljedica agrarne krize na ekonomiku obrađivanog kraja.

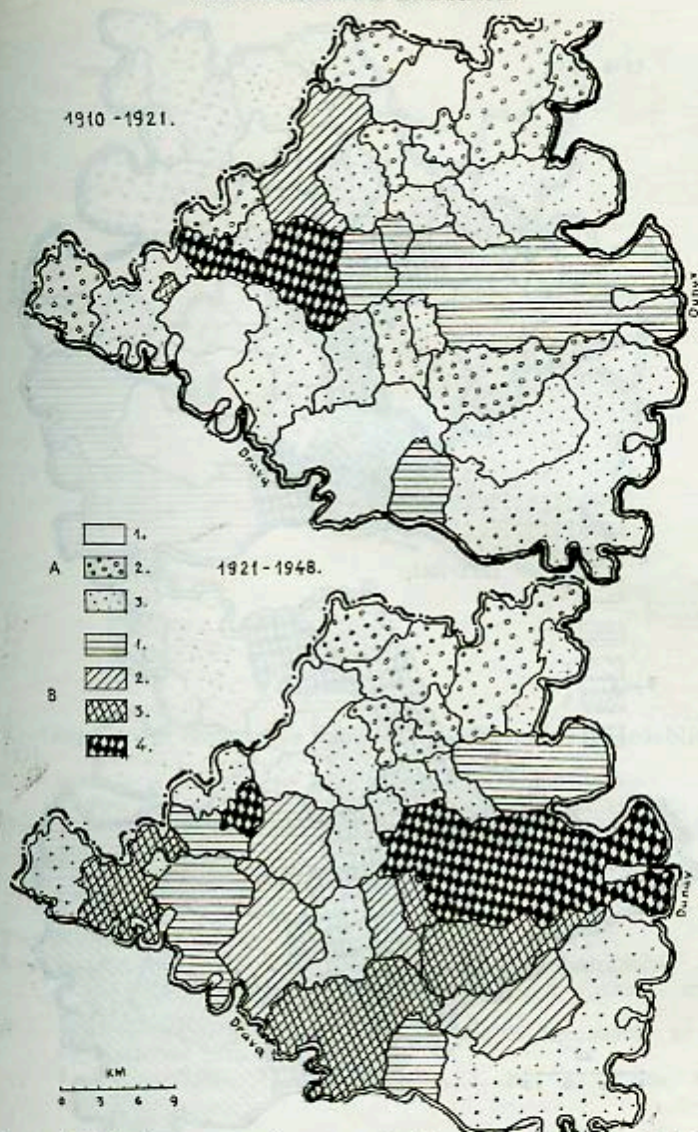
Od 1910—1921. smanjio se broj stanovnika Baranje. Pad broja stanovnika u tom razdoblju posljedica je negativnog prirodnog prirasta u toku Prvog svjetskog rata i emigracije dijela mađarskog stanovništva nakon 1918, kada su ovaj dio stare županije Baranje zaposjele trupe Kraljevine Srbije.

U periodu od 1921. pa sve do 1948, broj stanovnika je u stalnom porastu. Prirodni prirast manji je od stvarnog porasta konstatiranog popisima, što ukazuje na znaćenje imigracije. Relativno veliko povećanje broja stanovnika od 1921—1931. rezultat je useljavanja srpskog stanovništva iz sjevernog dijela županije, koji je Trianonskim mirom 1920. pripao Mađarskoj. U vremenskom intervalu nakon toga od 1931—1948. dolazi do značajnog usporavanja tempa porasta broja stanovnika. Prirodni prirast u tom razdoblju ne bi povećao apsolutni broj stanovnika, jer on od 1931—1946., zbog nesređenih gospodarskih prilika i posljedica Drugog svjetskog rata pokazuje gotovo stalno negativne vrijednosti. Porast broja stanovnika isključivo je rezultat poslijeratne imigracije hrvatskog stanovništva na mjesta izbjeglih Nijemaca koji su zbog suradnje s okupatorom napustili kraj.

U slijedećem periodu od 1948—1953., iako je prirodni prirast u odnosu na prethodno razdoblje velik, zabilježen je jak pad broja stanovnika. To je uzrokovano općom poslijeratnom tendencijom iseljavanja viška seoskog stanovništva u gradove (Osijek, Beograd i Zagreb) i daljnjom emigracijom Nijemaca u Austriju i Njemačku.

U najnovijem periodu od 1953. do 1971., kada je zabilježeno pozitivno kretanje broja stanovnika izdvajaju se dvije različite faze u demografskom razvoju. U prvoj fazi od 1953. do 1961. g. veliki prirodni prirast i imigracija stanovništva iz ostalih predjela SR Hrvatske, koju je potakla izgradnja niza industrijskih objekata, uvjetovali su jak porast broja stanovnika. U slijedećoj razvojnoj etapi nakon 1961. g. niske vrijednosti prirodnog prirasta i

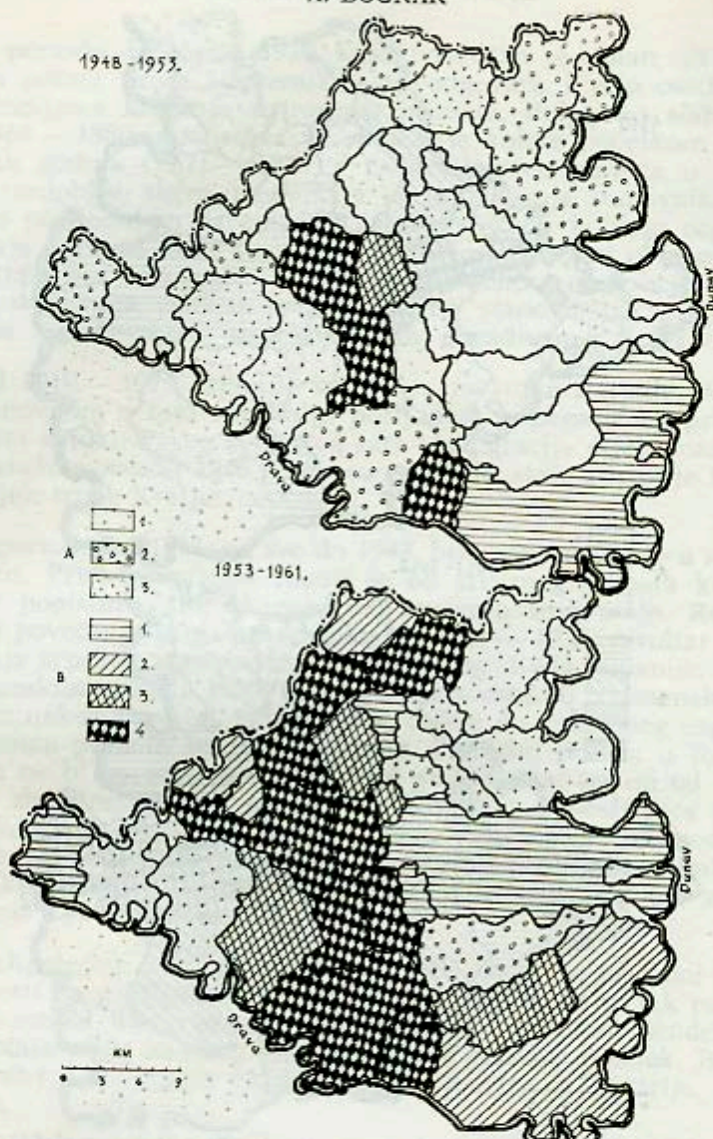
37. Vidljivo je iz matičnih knjiga koje postoje za to vrijeme.

Sl. 8. Kretanje broja stanovnika na području Baranje u razdoblju 1910—1921. i 1921—1948.

- A — naselja u kojima se broj stanovnika smanjivao
 1. pad do $-5,0\%$, 2. $-5,1$ do $-10,0\%$, 3. pad veći od $-10,1\%$
 B — naselja u kojima se broj stanovnika povećavao uz godišnji prosjek porasta
 1. $0,1$ do $5,0\%$, 2. $5,1$ do $10,0\%$, 3. $10,1$ do $15,0\%$, 4. $15,1\%$ i više

Fig. 8. Trends in the number of population (1910—1921 and 1921—1948)
 A — settlements with decreasing number of inhabitants
 1. decrease to $-5,0\%$, 2. $-5,1$ to $-10,0\%$, 3. decrease exceeding $-10,1\%$
 B — settlements with number of inhabitants increasing at an average annual rate of
 1. $0,1$ to $5,0\%$, 2. $5,1$ to $10,0\%$, 3. $10,1$ to $15,0\%$, 4. $15,1\%$ and more

Sl. 9. Kretanje broja stanovnika na području Baranje u razdoblju 1948—1953. i 1953—1961.

A — naselja u kojima se broj stanovnika smanjivao

1. pad do $-5,0\%$, 2. $-5,1$ do $-10,0\%$, 3. pad veći od $-10,1\%$

B — naselja u kojima se broj stanovnika povećavao uz godišnji prosjek porasta

1. $0,1$ do $5,0\%$, 2. $5,1$ do $10,0\%$, 3. $10,1$ do $15,0\%$, 4. $15,1\%$ i više

Fig. 9. Trends in the number of population (1948—1953 and 1953—1961)

A — settlements with decreasing number of inhabitants

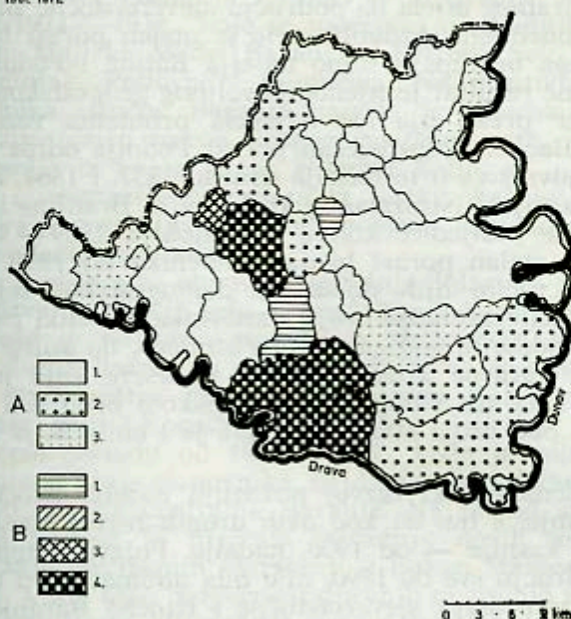
1. decrease to $-5,0\%$, 2. $-5,1$ to $-10,0\%$, 3. decrease exceeding $-10,1\%$

B — settlements with number of inhabitants increasing at an average annual rate of

1. $0,1$ to $5,0\%$, 2. $5,1$ to $10,0\%$, 3. $10,1$ to $15,0\%$, 4. $15,1\%$ and more

1961-1971.

Sl. 10. Kretanje broja stanovnika na području Baranje u razdoblju 1961—1971.

- A — naselja u kojima se broj stanovnika smanjivao
 1. pad do $-5,0\%$, 2. $-5,1$ do $-10,0\%$, 3. pad veći od $-10,1\%$
 B — naselja u kojima se broj stanovnika povećavao uz godišnji prosjek porasta
 1. $0,1$ do $5,0\%$, 2. $5,1$ do $10,0\%$, 3. $10,1$ do $15,0\%$, 4. $15,1\%$ i više

Fig. 10. Trends in the number of population (1961—1971)

- A — settlements with decreasing number of inhabitants
 1. decrease to $-5,0\%$, 2. $-5,1$ to $-10,0\%$, 3. decrease exceeding $-10,1\%$
 B — settlements with number of inhabitants increasing at an average annual rate of
 1. $0,1$ to $5,0\%$, 2. $5,1$ to $10,0\%$, 3. $10,1$ to $15,0\%$, 4. $15,1\%$ and more

pojačana emigracija u neke veće gradske centre SR Hrvatske, Zapadnu Evropu i Australiju usporili su tempo demografskog porasta, tako da on pokazuje izrazito stagnantne tendencije.

Prostorni razmještaj porasta ukazuje na znatne razlike u kretanju broja stanovnika pojedinih dijelova Baranje.

U periodu od 1857—1910., najdinamičniji demografski razvoj imaju naselja Centralne Baranje uz željezničku prugu Osijek — Beli Manastir — Pečuh. To dolazi naročito do izražaja poslije 1870., kada je ta željeznička pruga izgrađena. Naime, povezivanje tih naselja s Pečuhom i Osijekom imalo je najveći utjecaj na

njihov brži gospodarski razvoj (naročito Belog Manastira). Za razliku od centralnog dijela na području sjeveroistočne Baranje u tom pedesettrogodišnjem razdoblju vrlo je malen porast broja stanovnika, od čega odstupaju samo naselja Batina i Podolje. Aktivniji porast Batine rezultat je njenog povoljnog geografskog položaja na Dunavu, jer preko nje ide najlakša prometna veza Baranje s prostorom Bačke. Natprosječan porast Podolja odraz je veće imigracije stanovništva u to naselje između 1857. i 1869. Za sva ostala naselja toga dijela istraživanog kraja, osim Branjine i Gajića, kod kojih se vide posljedice kolere u razdoblju 1869—1880., karakterističan je stalan porast broja stanovnika do 1890. Od tada pa do 1910. u većini njih dolazi do demografskog regresa. Uzrok takve tendencije kretanja broja stanovnika je veliki pad prirodnog prirasta devedesetih godina prošlog stoljeća, do kojeg je došlo uslijed velike agrarne krize i pojave filoksere koja je 1891. zahvatila i uništila sve vinograde na Banskom brdu. Od odlučujućeg utjecaja na pad broja stanovnika bila je i emigracija zbog spomenute krize.

Sličan demografski razvoj pokazuju naselja istočne i jugozapadne Baranje, s tim da kod ovih drugih regres stanovništva počinje nešto kasnije — od 1900. nadalje. Pojava sistema »jedinac« na tom području sve do 1890. nije bila udomaćena u tolikoj mjeri kao kod stanovništva sjeveroistočne i istočne Baranje, već njeno jače širenje počinje tek u vrijeme agrarne krize devedesetih godina. Iako se prirodni prirast jako smanjio, još uvijek je pozitivan i nema većeg utjecaja na demografski regres naselja. On je rezultat isključivo emigracije stanovništva. Značajno je, da su na području jugozapadne Baranje posljedice epidemije kolere (1871—1874) bile najteže, uslijed čega je skoro u svim naseljima od 1869—1880. zabilježen pad broja stanovnika.

U narednom periodu od 1910—1921., smanjen natalitet i gubici izazvani prvim svjetskim ratom teško su pogodili ovaj kraj. U 75 posto naselja (24) konstatiran je pad broja stanovnika. Porast stanovništva zabilježen je samo u osam naselja: Beli Manastir, Branjin Vrh, Bilje, Kamenac, Karanac, Kneževi Vinogradi, Novi Bezdani i Petlovac.

I u razdoblju od 1921—1948., na znatnom dijelu teritorija konstatirano je smanjenje broja stanovnika, no, za razliku od perioda 1910—1921. ukupan broj stanovnika Baranje je u porastu. Kao najveća zona demografskog regresa ističe se sjeveroistočni dio područja Baranje. Proces depopulacije (u naseljima tog dijela kraja), koji je ovdje počeo krajem prošlog stoljeća, naročito je bio ojačao u tom razdoblju. Tome je pogodovala gospodarska kriza početkom tridesetih godina i prometna izoliranost područja nakon povlačenja granice prema Mađarskoj.

Na prostoru centralne Baranje općenito uzevši ukupan broj stanovnika je u porastu. Stanovništvo se brojčano smanjilo samo u dva naselja (Karanac i Čeminac), što se može objasniti emigracijom Nijemaca u periodu od 1931 do 1948.

Najaktivniji su jugozapadni i istočni dijelovi Baranje. Aktivan porast jugozapadnog područja rezultat je imigracije srpskog stanovništva od 1921 — 1931., koje se naseljava u naseljima Bolman, Novi Bolman, Majiške Međe, Baranjsko Petrovo Selo, Novo Nevesinje, Jagodnjak, Petlovac i Šumarina. Na pozitivno kretanje broja stanovnika istočne Baranje najviše je utjecala imigracija hrvatskog stanovništva nakon drugog svjetskog rata, koje se naseljava u naselje iz kojeg su se Nijemci iselili, tj. u Grabovac. Značajne su i imigracije Nijemaca iz Bačke, koji se u periodu između dva rata doseljuju kupujući posjede sistemom »jedinac« izumrlih domodačkih porodica.

U periodu poslijeratne obnove i izgradnje dolazi do jakih migracija stanovništva na relaciji selo — grad. Tim i daljom emigracijom Nijemaca može se objasniti pad broja stanovnika na teritoriju gotovo svih naselja Baranje u razdoblju 1948 — 1953. Aktivno kretanje broja stanovništva imaju samo naselja Beli Manastir, Ceminac, Karanac, Bilje i Kopačevo.

U slijedećem periodu od 1953 — 1961., kada je zabilježen jak porast apsolutnog broja stanovnika, najdinamičniji demografski razvoj pokazuju naselja centralne Baranje. Na porast stanovništva tog područja najviše je utjecala izgradnja novih industrijskih pogona i jačanje tercijarnih aktivnosti u Belom Manastiru i Mecu (kraj Darde), a isto tako mogućnost dnevnih migracija radne snage za Osijek. Gospodarsko aktiviranje tog dijela Baranje, ne samo da je spriječilo daljnju emigraciju, već je i privuklo intenzivnu imigraciju novog stanovništva iz ostalih predjela SR Hrvatske.

Severoistočni dio Baranje, zbog svoje prometne izoliranosti, i sistema »jedinac« i dalje je područje demografskog regressa od čega odstupaju Branjina, Duboševica i Topolje. Natprosječan porast tih naselja rezultat je useljavanja novog stanovništva koje kupuje posjede izumrlih starosjedilačkih obitelji.

Nešto su aktivnija područja istočne i jugozapadne Baranje. Stanovništvo se povećava u naseljima koja ulaze u uža gravitacijska područja Darde i Bilja, čija novo izgrađena industrija absorbira njihov radni potencijal (Jagodnjak, Vardarac i Kopačevo). Porast stanovništva u naselju Kneževi Vinogradi rezultat je porasta značenja njegovih centralnih funkcija, koje su privukle novo stanovništvo, dok je porast stanovništva u Grabovcu uvjetovan većim prirodnim prirastom kolonista, koji su naseljeni nakon drugog svjetskog rata. Sva ostala naselja imala su negativno kretanje broja stanovništva.

Diferencijacija u dva tipično različita dijela u demografskom razvoju Baranje, koja je započela u poratnom razdoblju, do svog najvećeg izražaja dolazi u suvremeno vrijeme.

Naselja centralne Baranje uz željezničku prugu i cestu Beli Manastir — Osijek u međupopisnom intervalu od 1961. do 1971. i dalje su demografski najaktivnija. Zapravo samo je u tom dijelu Baranje zabilježeno pozitivno kretanje broja stanovništva. Izuzetno jaku populacijsku dinamiku pokazuju naselja s razvijenim cen-

tralnim i proizvođačkim funkcijama kao što su Beli Manastir (+47,8 posto), Bilje (+41,1 posto) i Darda (+24,0 posto), te naselja koja ulaze u užu gravitacijsku zonu istih (Uglješ +51,0 posto, Novi Čeminac +43,7 posto i Sumarina +10,9 posto). Svi ostali dijelovi kraja bilježe istovremeno snažan demografski regres. Najizrazitiji pad broja stanovnika je u naseljima gdje je sistem »jedinac« već u prethodnim razdobljima uslovio negativno kretanje prirodnog prirasta. Ekstremno negativnom prirodnom prirastu (čak ispod $-20,0$ promila) pridružila se je u posljednje vrijeme i snažna ekonomska emigracija što je još i više potenciralo proces depopulacije istočne, sjeveroistočne i jugozapadne Baranje.

U periodu od 1857—1971., naselja centralne Baranje društveno najdinamičnijeg područja pokazuju najveći prosječni porast broja stanovnika. Manji porast bilježe naselja jugozapadnog i istočnog dijela Baranje uz rijeku Dravu i Dunav, dok u sjeveroistočnom dijelu istraživanog područja broj stanovnika se smanjio.

2) Gustoća naseljenosti

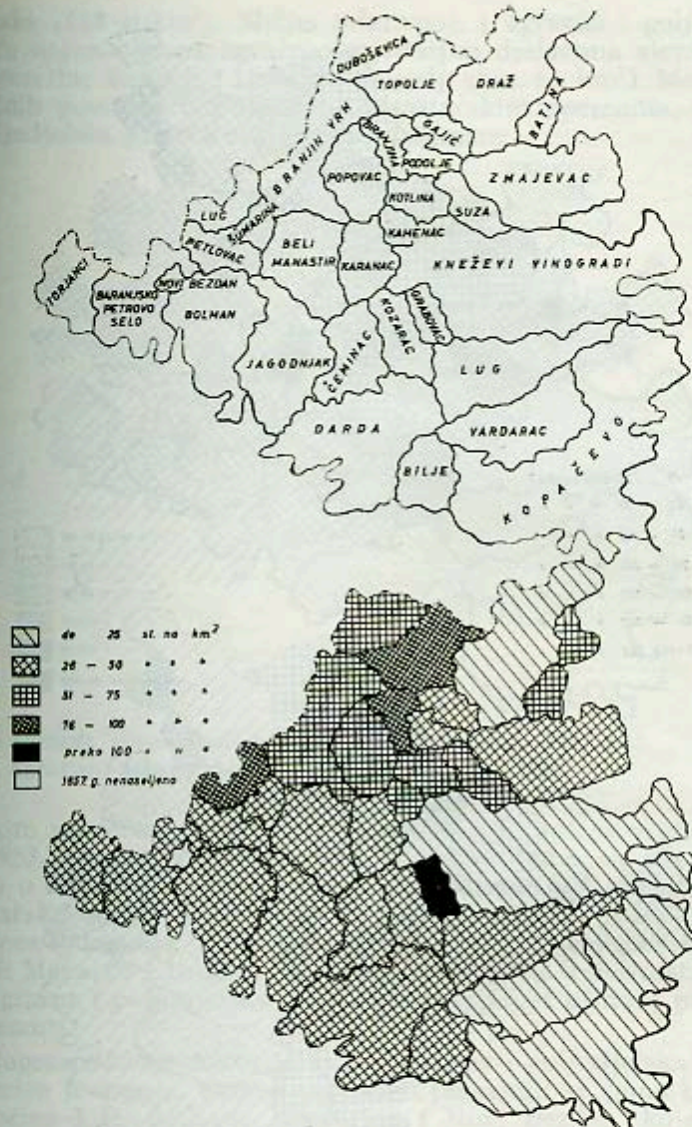
Opća gustoća. Burna društveno-politička prošlost, prirodno-geografske osobine i prevladavanje velikog posjeda osnovni su uzroci da Baranja po svojoj općoj gustoći naseljenosti daleko zaostaje za ostalim sličnim područjima panonskog prostora. Sa 48,9 stanovnika na km^2 u 1971. godini znatno je ispod prosjeka AP Vojvodine ($89,6 \text{ st}/\text{km}^2$), Slavonije ($80,5 \text{ st}/\text{km}^2$) i prosjeka SR Hrvatske ($78,6 \text{ st}/\text{km}^2$).

Tab. 8. Razvoj opće gustoće naseljenosti od 1857—1971.

Popisna god.	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
Stanov./ km^2	34,6	39,0	42,2	42,2	42,5	44,3	43,1	45,8	46,7	44,3	48,9	48,9

U skladu s kretanjem apsolutnog broja stanovnika opća gustoća naseljenosti u razdoblju od 1857—1971. ne pokazuje veće razlike. Znatne su se, međutim, promjene desile u prostornoj slici naseljenosti. Na teritoriju sjeveroistočne Baranje koji je sve do 1910. bio područje najveće koncentracije stanovništva, zbog negativnog prirodnog prirasta i emigracije, gotovo u svim naseljima dolazi do smanjenja opće gustoće. Bitno drugačiju sliku pruža centralni dio kraja. Tendencija porasta broja stanovnika u periodu 1857—1910. brzim gospodarskim razvojem tog područja i dalje se nastavila i u vremenu nakon priključenja Baranje Jugoslaviji. Danas je to najnaseljeniji dio Baranje ($51—200 \text{ st}/\text{km}^2$). Najaktivniji porast opće gustoće pokazuju katastarske općine Beli Manastir ($+72 \text{ st}/\text{km}^2$) i Branjin Vrh + Kneževo ($+124 \text{ st}/\text{km}^2$), što je i razumljivo obzirom na jače izražene industrijske komponente u njihovom gospodarskom životu.

Najslabije naseljena područja su naplavne ravni istočne i jugozapadne Baranje, koje zbog svoje zamočvarenosti ili pak iz-

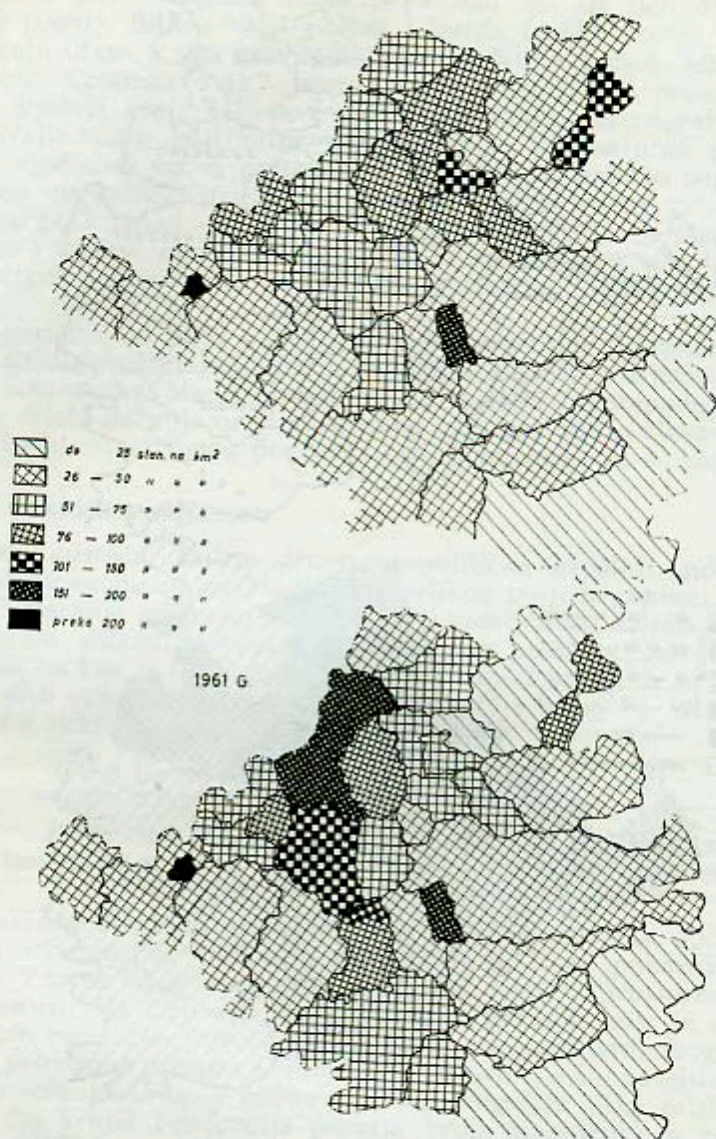

Sl. 11. Opća gustoća naseljenosti Baranje na km² po katastarskim općinama 1857. god.

Fig. 11. General population density per square kilometre according to cadaster communes (1857)

loženosti poplavama nisu bile podesne za bilo kakvu veću populacijsku koncentraciju. Opća gustoća naseljenosti gotovo svugdje je ispod 50 pa čak i ispod 25 st./km².

Agrarna i poljodjelska gustoća ne pokazuje velike razlike u odnosu na opću gustoću naseljenosti. Srednja agrarna gustoća za čitav teritorij Baranje iznosila je 1953. godine 48,7 stanovnika, a

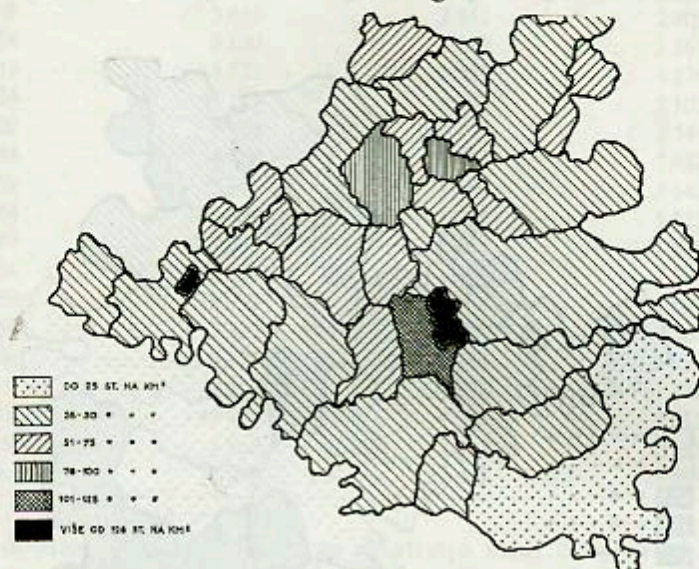

Sl. 12. Opća gustoća naseljenosti Baranje na km² po katastarskim općinama 1910. i 1961. god.

Fig. 12 General population density per square kilometre, according to cadaster communes (1910 and 1961)

poljodjelska 62,8 stanovnika na km² agrarne odnosno poljodjelske površine. U razdoblju nakon 1953. zabilježene su znatne promjene. Prema popisu stanovništva 1961. agrarna gustoća iznosila je 45 stanovnika na km² agrarne površine (-2,7), a poljodjelska 60,8 st/km² poljodjelske površine, što je znatno ispod prosjeka SR

Hrvatske (113 st/km²). Slično relativnoj, i agrarna i poljodjelska gustoća najveća je na agrarno vrijednijim djelovima sjeveroistočne i centralne Baranje (51 — 100 poljodj. stan. na km²). Manji udio oraničnih površina u pojedinim katastarskim općinama, uvjetuje da poljodjelska gustoća više varira od agrarne.

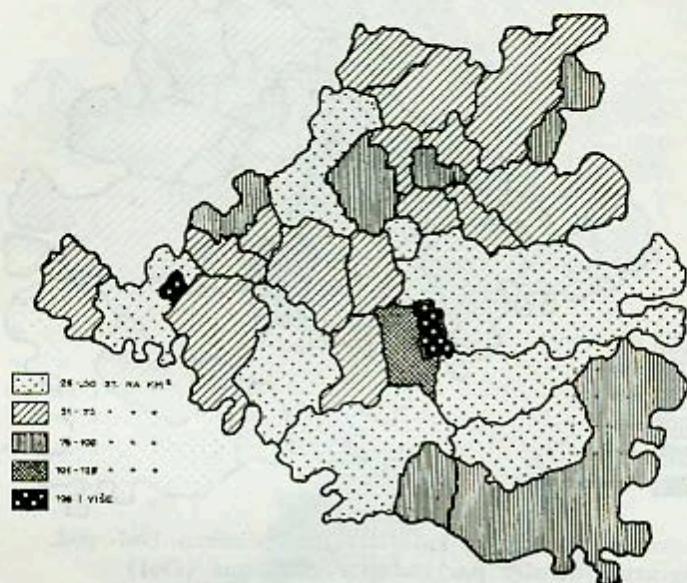
Sl. 13. Agrarna gustoća po katastarskim općinama 1961. god.
Fig. 13. Agrarian density per cadaster commune (1961)

Jakim procesom deagrarizacije koji je nastupio u vremenu nakon 1953. agrarna i poljodjelska gustoća znatno su se smanjile gotovo u svim katastarskim općinama. Najveći pad gustoće bilježe katastarske općine koje se nalaze uz prometnice ili u kojima je izgrađena industrija (Bilje — 21,9). Na teritoriju katastarskih općina Beli Manastir i Branjin Vrh gdje je agrarno stanovništvo u većini, agrarna i poljodjelska gustoća manja je od njihove prosječne naseljenosti.

U jugozapadnom dijelu Baranje, agrarna i poljodjelska naseljenost nešto je manja. Većom gustoćom izdvajaju se samo katastarske općine Luč, Petlovac, Sumarina i Novi Beždan, koje se nalaze na agrarno vrijednijem prostoru dravske terase.

Najmanju agrarnu i poljodjelsku gustoću imaju naselja istočne Baranje uz rijeku Dunav. U ovom dijelu istraživanog kraja velike su površine pod livadama i pašnjacima koje su zbog svoje podvodnosti uglavnom neiskoristive. Stoga, agrarna gustoća nije najobjektivnije mjerilo stvarne naseljenosti. Nju bolje odražava poljodjelska gustoća koja je uslijed relativno manjeg udjela oranica znatno veća. Ta razlika najočitije dolazi do izražaja u izrazito pašnjačko-livadarskoj katastarskoj općini Kopačevo, gdje je poljodjelska gustoća veća od agrarne čak za 800 posto.

Raspored i iznosi agrarne i poljodjelske gustoće, određeni su prema tome stupnjem agrarne vrijednosti pojedinih dijelova obrađivanog kraja. Ukoliko je udio agrarnih i poljodjelskih površina veći to je agrarna odnosno poljodjelska gustoća naseljenosti veća. Obratna kombinacija vrijedi ako pretežu neproduktivne i šumske površine.

Sl. 14. Poljodjelska gustoća po katastarskim općinama 1961. god.
Fig. 14. Agrarian density per cadaster commune (1961)

3. Struktura stanovništva

Stanovništvo po spolu i starosti. U Baranji je brojčano odnos muškog i ženskog stanovništva karakteriziran prevagom ovog drugog. Istraživanja su pokazala da izraziti višak ženskog stanovništva dolazi kao posljedica većeg stradanja muškaraca u dva svjetska rata i po sistemu »jedinac«. Naime, uvođenjem sistema »jedinac« rađanje muškog potomstva svelo se na najmanju moguću mjeru, nastojeći da se dioba posjeda tim spriječi. Provodeći tu praksu porodica, u želji za muškim potomkom — nasljednikom, ukoliko se on ne rodi kao prvo dijete, može imati više ženske djece.³⁸

Za poznavanje demografsko-socijalnih prilika u kraju važna je i dobná struktura stanovništva. Ona odražava društveno-ekonomská zblivanja u nedavnoj prošlosti, pa se s tim dopunjuje demografská slika.

38. Detaljni uvid u osobine profesionalne strukture i njen razvoj vidi u članku A. Bognar, »Deagrarizacija u prostoru Baranje«, Glasnik Geografskog društva Hrvatske, Sveučilište u Zagrebu, XXX, str. 161—168, Zagreb, 1968.

Tab. 9. Dobna i spolna struktura stanovništva Baranje 1961. god.

Dobne skupine	Ukupno		Muško stanovništvo		Žensko stanovništvo	
0 — 4	5 284		2 715		2 569	
5 — 9	5 646		2 841		2 805	
10 — 14	4 730		2 369		2 361	
15 — 19	3 811		1 935		1 876	
20 — 24	4 199		2 097		2 102	
25 — 29	5 039		2 495		2 544	
30 — 34	4 860		2 408		2 452	
35 — 39	3 792		1 650		2 142	
40 — 44	2 349		1 028		1 321	
45 — 49	3 066		1 462		1 604	
50 — 54	3 483		1 690		1 793	
55 — 59	3 053		1 458		1 595	
60 — 64	2 383		1 103		1 280	
65 i više	4 377		1 755		2 622	
20 — 59	29 857	53,2%	14 371	25,6%	15 486	27,6%
0 — 19	19 471	34,7%	9 860	17,6%	9 611	17,1%
60 i više	6 760	12,1%	2 858	5,1%	3 902	7,0%
Ukupno	56 088	100,0%	27 089	48,3%	28 999	51,7%

U dobnoj strukturi ističe se relativno mali broj mladeži obaju spolova od 15—19 godina i mlađeg stanovništva u starosnom razredu od 20—24. godine. Manjak mladeži od 15—19. godina posljedica je smanjenog nataliteta u toku drugog svjetskog rata, a manjak muškog i ženskog stanovništva u godištima od 20—24. godine također je posljedica niskog nataliteta i to u predratnom razdoblju kad dolazi do ulaska u fertilni period života slabih generacija iz 1914—1918. godine.

Dalja karakteristika dobne strukture je izrazito velik manjak muškaraca i žena starih 40—44. i 45—49. godina. To su takozvane »kvrnje« generacije, koje su rođene za prvog svjetskog rata kada je broj rođenih bio sveden na minimum. Pored toga ove grupe imale su i vrlo velike gubitke u drugom svjetskom ratu.

Najmlađa grupa godišta od 0—4. godine brojno je slabija nego starija rođena neposredno prije njih. Uzrok tome leži u slabijim godištima iz 1937—1941. godine, a isto tako nešto slabijeg nataliteta u nekoliko posljednjih godina.

Godišta do 20. godina imaju neznatnu prevagu muških, dok u odraslim i starijim godištima od 20—59 i više od 60 godina prevladavaju žene. Višak ženskog stanovništva dolazi naročito do izražaja u srednjim godištima i to u starosnim razredima, koji su za drugog svjetskog rata bili odrasli.

Tab. 10. Nacionalni sastav stanovništva od 1880—1971. godine

National- nost	1880.		1890.		1900.		1910.		1921.		1948.		1953.		1961.		1971.	
	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%
Hrvati	10 505	23,5	10 146	21,0	11 198	22,9	9 836	18,7	8 822	17,7	18 792	35,1	17 984	35,4	23 415	41,9	23 283	41,3
Srbi	5 411	12,1	6 816	14,1	5 873	12,0	6 197	12,1	6 822	13,8	11 442	21,4	11 607	22,8	13 698	24,4	15 614	27,7
Slovenci											681	1,3	706	1,4	856	1,5	621	1,1
Crnogorci											169	0,3	247	0,5	233	0,4	299	0,5
Makedonci											17	0,1	16		43	0,1	76	0,1
Muslimani neopredj.											8	0,1	265	0,5	60	0,1	72	0,1
Jugoslaveni neopredj.															115	0,2	1 355	2,5
Mađari	14 224	31,6	17 177	35,6	17 325	35,5	20 314	40,0	16 638	33,6	16 945	31,7	16 012	31,5	15 303	27,3	13 473	23,9
Nijemci	12 658	28,4	13 678	28,5	14 071	28,9	13 557	26,7	16 253	32,5	4 494	8,4	3 228	6,3	1 392	2,5	773	1,4
Slovaci																		
i Česi	61	0,1	47	0,1			57	0,1			184	0,3	148	0,3	113	0,2	109	0,2
Rumunji															588	1,1	99	0,2
Romi	121	0,2					2	0,0			274	0,5					262	0,5
Turci											264	0,5					63	0,1
Albanci																	89	0,2
Ostalo	1 812	4,1	372	0,7	291	0,7	814	2,4	924	2,1	232	0,3	653	1,3	7	0,0	207	0,4

4. Nacionalni sastav

Baranja je kraj vrlo složene nacionalne strukture. Upravo zbog toga potrebno je provesti detaljnu analizu nacionalnog sastava od prvih popisa stanovništva pa sve do najnovijeg vremena. U toj analizi ograničit ćemo se na period od 1880. do 1971. g. za koji postoji pouzdana statistička dokumentacija.

U periodu do 1910. hrvatsko stanovništvo svojim brojem stagnira. Uzrok tome je nizak natalitet, jer je sistem »jedinac« među njima općenita pojava. U slijedećem razdoblju od 1910—1921. njihov broj se smanjio zbog posljedica prvog svjetskog rata. Otada pa sve do 1948. broj Hrvata u stalnom je porastu. Najveći porast je između 1931—1948. kada dolazi do jakog priliva stanovništva hrvatske nacionalnosti iz Međimurja, Hrv. Zagorja, Banije i Dalmatinske Zagore.

U novijem periodu od 1948—1953. oni su u demografskom regresu iseljavanjem u veće gradske centre i zbog negativnog prirodnog prirasta kod Hrvata starosjedilaca, kod kojih sistem »jedinac« uvjetuje izumiranje stanovništva. Najnovije razdoblje do 1961. g. ponovno karakterizira jak brojčani porast Hrvata, što je rezultat novih imigracija i velikog prirodnog prirasta kod Hrvata koloniziranih poslije 1945. Godine 1961. Hrvati brojem dostižu svoj maksimum.

Srbi u razdoblju od 1880—1953. imaju nešto drugačiji razvoj. Sve do 1961. oni su u stalnom, ali neujednačenom porastu. Brojčano su se smanjili jedino od 1890—1900, što se može objasniti iseljavanjem zbog tadašnje agrarne krize u kraju. Relativno najveći porast bilježe u periodu nakon prvog svjetskog rata, kada ih se velik broj uselio iz mađarskog dijela Baranje, poslije razgraničenja na temelju odluke Trianonske mirovine konferencije.

Nasuprot njima Mađari bilježe najveći porast u razdoblju do 1910. Te godine oni dostižu brojem svoj maksimum i čine čak 40 posto ukupnog stanovništva Baranje. Velik porast mađarskog stanovništva rezultat je ne toliko prirodnog prirasta, jer se uz Hrvate kod njih najviše osjećaju posljedice sistema »jedinac«, koliko procesa mađjarizacije koji je u to vrijeme vrlo jak. Tome su u većem broju podlegli Nijemci i to u naseljima gdje žive pomiješano s Mađarima. Proces pomadžarivanja naročito je izražen u toku prvog decenija ovog stoljeća; Nijemci, do tada u stalnom demografskom porastu, brojem naglo opadaju.

Zanimljivo je, da i kod Mađara i Nijemaca tokom devedesetih godina XIX stoljeća, radi posljedica agrarne krize dolazi do znatnog usporavanja tempa njihova porasta.

U periodu od 1919—1921. mađarsko stanovništvo je u velikom brojčanom regresu, a to je posljedica prvog svjetskog rata i emigracije nakon 1918. Suprotno Mađarima, Nijemci rastu brojem. Njihov porast u tom razdoblju rezultat je demadžarizacije onih Nijemaca, koji su se pred prvi svjetski rat izjasnili za Mađare. Nakon toga, od 1921. do 1971. broj njemačkog stanovništva u stalnom je demografskom regresu. On je najizrazitiji u periodu

između 1946. i 1948., kada je velik dio radi suradnje s okupatorom za drugog svjetskog rata, iseljen u Njemačku. Tome treba dodati i znatan broj Nijemaca, koji su se da bi izbjegli izgon poslije rata izjasnili za Mađžare.

U spomenutom periodu za razliku od Nijemaca, Mađžari brojčano opadaju do 1931., zatim rastu do 1948., a iza toga ponovno se brojem smanjuju sve do 1971. godine.

Iseljavanje Mađžara, koje je počelo poslije 1918. nastavlja se u nešto manjem obimu do 1931., što može objasniti njihov pad u periodu 1921 — 1931. Porast koji je uslijedio nakon toga rezultat je pomadžarivanja dijela njemačkog stanovništva u poslijeratnom periodu do 1948, a njihov regres između 1948 — 1971. posljedica je dijelom sistema »jedinac« ali i emigracije koja je u to vrijeme općenita pojava među stanovništvom Baranje.

Karakteristično je, da ni jedna nacija tokom perioda od 1880 — 1961. nije imala apsolutnu većinu. Do 1921. relativnu većinu imaju Mađžari, 1931. Nijemci, a u periodu poslije drugog svjetskog rata Hrvati. Jugoslavenski narodi ukupno su u relativnoj većini 1880. i 1931., a po popisima iz 1948, 1953. i 1971. čine apsolutnu većinu stanovništva Baranje (58,3 posto, 60,6 posto i 73,3 posto).

Prostorni raspored pojedinih narodnosti pokazuje veliku izmiješanost.

Kao područja najveće nacionalne pomiješanosti ističu se centralni i jugozapadni dijelovi Baranje. Česta su naselja u kojima žive tri pa i četiri različite nacionalnosti. Do pred kraj drugog svjetskog rata Nijemci su ovdje najbrojniji. Apsolutnu većinu čine u naseljima Beli Manastir, Kozarac, Jagodnjak i Popovac, a relativnu u Dardi. Srpsko stanovništvo koje je poslije Nijemaca najbrojnije u predratnom razdoblju preteže samo u Bolmanu. Emigracijom Nijemaca nakon rata dolaze u apsolutnu većinu također i u Belom Manastiru i Jagodnjaku.

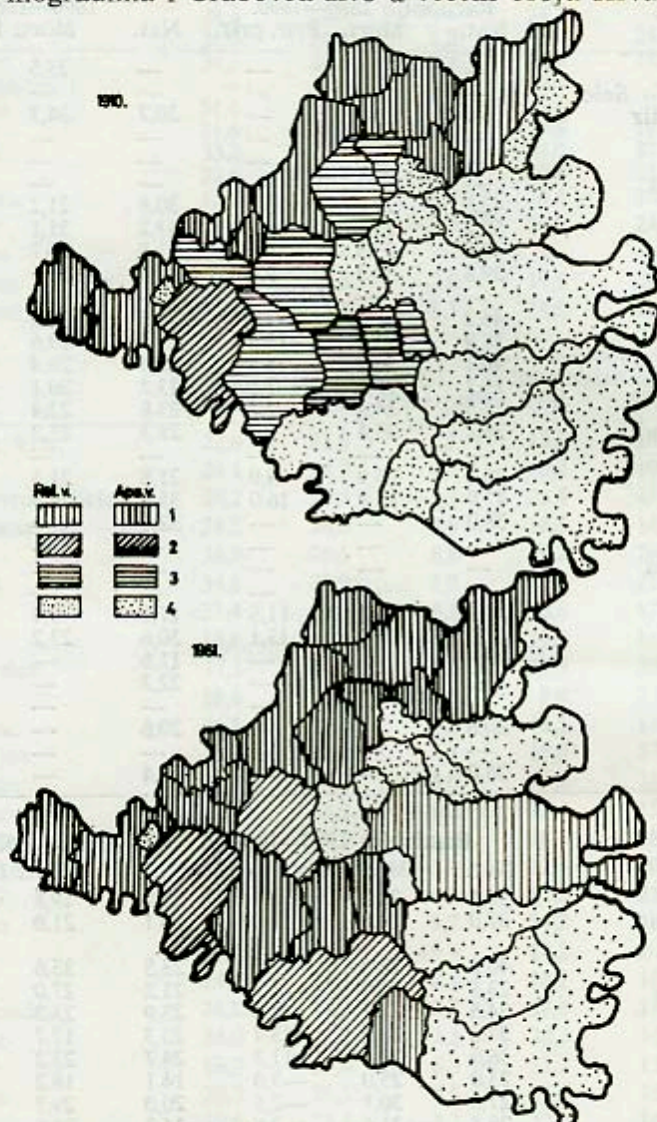
Značajno je, da Hrvati, dominiraju u graničnom pojasu (Luč, Torjanci, Branjin Vrh i Baranjsko Petrovo Selo). U naseljima koja su centralnije položena, sve do najnovijeg doba žive u neznatnom broju. Poslijeratnom imigracijom iz Hrvatskog Zagorja, Međimurja, Dalmatinske Zagore i Baranje, i naseljavanjem u bivša njemačka naselja (Čeminac, Kozarac, Petlovac i Grabovac) Hrvati danas predstavljaju najbrojniju naciju na području centralne i jugozapadne Baranje.

Znatno su manje ovdje zastupljeni Mađžari. Njihov najveći broj koncentriran je u Kamencu, Novom Bezdanu, Bilju i Karancu, dok ih u ostalim naseljima ima vrlo malo.

Nacionalna heterogenost nešto je manja u sjeveroistočnom dijelu Baranje. To područje naseljavaju uglavnom Hrvati i Mađžari, dok Nijemaca (prije rata) i Srba ima u znatno manjem broju (Branjina). Hrvati pretežu u naseljima sjeverno od Banskog brda uz državnu granicu prema Mađžarskoj (Draž, Topolje, Duboševica i Gajić). Udio Hrvata u tim naseljima kreće se od 60 — 90 posto. Za razliku od hrvatskog, mađžarsko stanovništvo koncentrirano je u

naseljima uz jugoistočni rub Banskog brda (Kotlina, Suza, Zmajevac i Batina), gdje čine većinu od 60—95 posto.

Stanovništvo istočne Baranje uz rijeku Dunav pretežno je mađarske nacionalnosti (Kopačevo, Lug i Vardarac). Jedino u Kneževim Vinogradima i Grabovcu žive u većem broju Hrvati i Srbi.

Sl. 15. Nacionalna struktura Baranje po pojedinim katastarskim općinama 1910. i 1961. god.

1. Hrvati, 2. Srbi, 3. Nijemci, 4. Mađari

Fig. 15. National structure of Baranja per cadaster commune (1910 and 1961)

1. Croats, 2. Serbs, 3. Germans, 4. Hungarians

Prilog I

Prirodno kretanje stanovništva po pojedinim naseljima u razdoblju od 1880—1961 (u ‰)

Naselje	Razdoblje 1880—1890.			1890—1900.		
	Nat.	Mort.	Prir. prir.	Nat.	Mort.	Prir. prir.
Batina	—	33,6	—	—	23,5	—
Bar. Petrovo Selo	—	—	—	—	—	—
Beli Manastir	—	—	—	30,7	24,7	6
Bilje	—	—	—	—	—	—
Bolman	—	—	—	—	—	—
Branjin Vrh	—	—	—	—	—	—
Branjina	42,5	27,0	15,5	30,8	21,2	9,6
Ceminac	50,2	33,5	16,7	43,2	31,1	12,1
Darda	40,0	33,4	10,6	31,8	26,7	5,1
Draž	39,8	30,2	9,6	29,0	28,6	0,4
Duboševica	—	—	—	—	—	—
Gajić	46,2	38,6	7,6	35,6	32,9	2,7
Grabovac	38,9	23,3	15,6	29,4	19,6	9,8
Jagodnjak	40,1	28,9	11,2	35,6	26,4	9,2
Kamenac	15,2	22,3	—7,1	13,2	20,1	—6,9
Karanac	27,5	24,8	2,7	23,8	22,4	1,4
Kn. Vinogradi	36,2	30,4	5,8	28,3	25,2	3,1
Kopačevo	—	—	—	—	—	—
Kotlina	26,8	25,9	0,9	21,8	21,5	0,3
Kozarac	47,9	31,9	16,0	35,9	23,3	12,6
Luć	38,0	—	—	32,1	—	—
Lug	—	—	—	—	—	—
Novi Bezdani	—	—	—	—	—	—
Petlovac	—	—	—	—	—	—
Podolje	21,7	10,2	11,5	17,1	7,4	9,7
Popovac	47,0	33,9	13,1	30,6	23,2	7,4
Šumarina	20,6	—	—	11,6	—	—
Topolje	35,2	—	—	22,3	—	—
Torjanci	—	—	—	—	—	—
Suza	20,8	—	—	20,6	—	—
Vardarac	—	—	—	—	—	—
Zmajevac	28,0	—	—	20,4	—	—

Naselje	Razdoblje 1900—1910			1910—1921		
	Nat.	Mort.	Prir. prir.	Nat.	Mort.	Prir. prir.
Batina	30,1	21,6	8,5	22,0	19,8	2,2
Beli Manastir	37,0	24,0	13,0	26,1	21,0	5,1
Bilje	—	—	—	—	—	—
Bolman	40,6	28,6	12,0	23,5	35,6	—12,1
Branjin Vrh	23,3	25,0	—1,7	21,2	27,0	—5,8
Branjina	34,5	25,7	8,8	23,0	23,3	—0,3
Ceminac	37,8	22,1	15,7	25,3	17,7	7,6
Darda	36,0	24,8	11,2	24,7	23,2	1,5
Draž	23,0	25,0	—2,0	14,1	18,2	—4,1
Duboševica	27,6	30,1	—2,5	20,0	29,7	—9,7
Gajić	28,8	31,4	—2,6	14,2	23,5	—9,3
Grabovac	41,0	26,6	14,4	23,5	23,3	0,2
Jagodnjak	35,1	28,7	6,4	23,0	25,4	—2,4
Kamenac	17,4	27,7	—10,3	12,8	23,4	—10,6
Karanac	24,5	23,2	1,3	19,5	23,5	—4,0
Kn. Vinogradi	26,3	24,4	1,9	22,0	27,1	—5,1
Kopačevo	13,6	20,9	—7,3	11,8	19,2	—7,4

Naselje	Razdoblje 1900—1910.			1910—1921.		
	Nat.	Mort.	Prir. prir.	Nat.	Mort.	Prir. prir.
Ceminac	34,2	20,0	14,2	28,8	15,6	13,3
Branjina	23,9	22,3	1,6	15,7	18,2	-2,5
Kotlina	22,2	23,2	-1,0	16,5	19,4	-2,9
Luč	28,5	—	—	23,3	—	—
Lug	26,0	24,8	1,2	18,3	24,0	-5,7
Kozarac	34,5	24,3	10,2	21,8	18,9	2,9
Novi Bezdán	—	—	—	—	—	—
Petlovac	51,1	32,7	—	—	—	—
Podolje	31,6	22,4	9,2	20,4	19,5	0,9
Popovac	33,2	24,1	9,1	28,0	27,6	0,4
Suza	22,6	24,3	-1,7	15,1	21,6	-6,5
Sumarina	15,7	10,8	4,9	24,5	15,1	9,4
Topolje	20,4	23,3	-2,9	18,2	24,7	-6,5
Torjanci	—	—	—	—	—	—
Vardarac	22,7	25,3	-2,6	19,5	29,3	-9,8
Zmajevac	22,0	23,3	-1,3	14,5	22,5	-8,0

Naselje	Razdoblje od 1921—1931.			Razdoblje od 1931—1948.		
	Nat.	Mort.	Prir. prir.	Nat.	Mort.	Prir. prir.
Branjin Vrh	22,6	21,5	1,1	15,1	16,2	-1,1
Batina	24,4	22,7	1,7	16,2	19,1	-2,9
Bar. Petrovo Selo	26,2	29,3	-3,1	23,4	21,4	2,0
Beli Manastir	24,8	20,0	4,8	18,5	14,6	3,9
Bilje	34,9	26,1	8,8	26,2	26,6	-0,4
Bolman	34,8	32,9	1,9	20,9	21,3	-0,4
Darda	27,4	18,3	9,1	20,8	17,1	3,7
Draž	15,6	18,6	-3,0	11,2	18,1	-6,9
Duboševica	17,1	22,5	-5,4	11,5	20,2	-8,7
Gajić	18,4	21,8	-3,4	9,9	22,2	-12,3
Grabovac	26,8	21,6	5,2	18,5	13,8	4,7
Jagodnjak	33,3	27,2	6,1	19,8	17,2	2,6
Kamenac	21,2	29,2	-8,0	9,2	15,1	-5,9
Karanac	22,9	23,2	-0,2	12,4	15,2	-2,8
Kn. Vinogradi	27,6	21,2	6,4	18,0	18,9	-0,9
Kopačevo	13,5	18,9	-5,4	12,4	20,9	-8,5
Kotlina	21,2	20,5	0,7	17,8	21,2	-3,4
Kozarac	26,8	17,1	9,7	24,2	13,7	10,5
Luč	29,4	34,8	-5,4	18,2	20,3	-2,1
Lug	24,9	24,1	0,8	18,1	18,5	-0,4
Novi Bezdán	24,8	14,1	10,7	18,6	13,0	5,6
Petlovac	34,0	22,2	12,1	20,4	16,9	3,5
Podolje	19,7	19,4	0,3	11,7	15,7	-4,0
Popovac	28,0	25,5	2,5	16,1	15,7	0,4
Suza	19,6	23,3	-3,7	12,8	16,1	-3,3
Sumarina	19,1	8,6	10,5	16,3	11,6	4,9
Topolje	15,7	21,6	-5,9	11,6	18,6	-7,0
Torjanci	26,5	29,4	-2,9	21,3	18,7	2,6
Vardarac	26,9	22,7	4,2	22,1	19,6	2,5
Zmajevac	18,6	23,2	-4,6	13,9	19,2	-5,3

Naselje	Razdoblje od 1948—1953.			1953—1961.		
	Nat.	Mort.	Prir. prir.	Nat.	Mort.	Prir. prir.
Batina	13,6	14,4	-0,8	11,5	11,9	-0,4
Bar. Petrovo Selo	22,4	15,6	6,8	15,4	10,4	5,0
Beli Manastir	27,2	12,2	15,0	20,5	8,6	11,9
Bilje	25,8	12,6	13,2	12,4	10,7	1,7
Bolman	22,6	19,4	3,2	26,0	17,2	8,8
Branjin Vrh	22,4	21,6	9,8	19,9	11,1	8,8
Branjina	21,0	16,6	4,4	18,7	13,5	5,2
Čeminac	41,2	15,4	25,8	39,1	13,6	25,5
Darda	28,2	14,6	13,6	23,9	14,1	9,8
Draž	13,4	16,0	-2,6	19,9	17,0	-4,1
Duboševica	14,8	20,6	-5,8	15,0	20,4	-5,0
Gajić	16,2	22,8	-6,6	14,5	20,1	-5,6
Grabovac	27,6	12,2	15,4	21,5	8,4	13,1
Jagodnjak	30,0	14,6	15,4	26,1	13,7	12,4
Kamenac	13,4	19,2	-5,8	14,4	19,2	-4,8
Karanac	21,8	16,6	5,2	22,0	15,1	6,9
Kn. Vinogradj	20,8	14,2	6,6	21,7	13,2	8,5
Kopačevo	10,0	15,0	-5,0	5,0	18,5	-13,5
Kotlina	19,0	16,6	2,4	13,2	16,0	-2,8
Kozarac	33,8	10,4	23,4	37,1	10,0	27,1
Luč	18,8	15,0	3,8	19,5	16,1	3,4
Lug	22,0	12,2	9,8	10,5	12,9	-2,4
Novi Bezdani	21,6	11,2	10,4	16,7	11,6	5,1
Petlovac	34,0	11,6	22,4	34,9	10,5	24,4
Podolje	9,8	16,4	-6,6	8,7	17,6	-8,9
Popovac	31,0	11,6	19,4	32,8	12,5	20,3
Suza	15,4	16,6	-1,2	11,1	15,6	-4,5
Šumarina	21,6	11,0	10,6	19,7	14,1	5,6
Topolje	14,8	19,6	-4,8	17,9	20,5	-2,6
Torjanci	25,6	12,6	13,0	27,9	15,2	12,7
Vardarac	26,4	13,6	12,8	10,9	12,1	-1,2
Zmajevac	14,6	16,6	-2,4	12,1	14,4	-2,3

IZVORI

1. Special Orts — Repertorium von Königreich Ungarn und Siebenburgen — Wien 1859.
2. Magyarország Helynévtáva 1873 i 1893.
3. A Magyar szent korona országainak — 1880., 1890., 1900. i 1910. évi Népszámlalása, Budapest 1882., 1892., 1903., 1912., i 1913.
4. Popisi stanovništva od 1921., 1931., 1948., 1953., 1961. i 1971.
5. Knjige rođenih i umrlih iz državno-matičnih i crkveno-župskih ureda i Gradskog arhiva u Osijeku.
6. Podaci iz Katastarskog ureda Beli Manastir.

ika naselja Baranje od 1857. do 1971. (prosječan godišnji porast ili pad u ‰)

1910.	‰	1921.	‰	1931.	‰	1948.	‰	1953.	‰	1961.	‰	1971.	‰
1007	-5,6	960	-4,3	1105	15,1	1248	7,2	1139	-17,4	1109	-3,5	1056	-4,9
2746	7,4	2460	-9,5	2568	4,4	2233	-7,6	2154	-7,0	2130	-1,4	2043	-4,1
2447	42,0	2892	16,5	3093	6,9	3461	17,0	3805	19,8	5044	40,6	7454	47,2
1191	-1,6	1210	0,9	1174	-3,0	1343	8,5	1569	46,4	2040	37,5	2879	41,1
1969	-2,9	1709	-12,2	2211	29,3	1219	-26,4	1258	6,4	1268	0,9	1098	-13,3
1509	4,1	1475	-2,1	1379	-6,5	1152	-9,8	1011	-24,6	1015	0,5	862	-15,1
1496	6,4	2588	10,9	2942	13,7	1342	-31,8	1428	12,8	1688	22,7	1522	-9,8
1565	5,9	1548	-1,0	1714	10,7	1273	-11,7	1256	-2,6	1578	32,0	1551	-1,7
3368	16,0	3114	-6,8	3841	23,3	3744	-1,5	3876	7,0	5155	41,1	6378	24,0
2259	0,9	2005	-10,0	1844	-8,0	1468	-12,0	1407	-8,2	1365	-3,8	1186	-13,1
1913	-0,7	1758	-7,4	1616	-8,9	1360	-9,4	1254	-15,6	1339	8,5	1191	-11,0
1266	-3,4	1100	-7,6	1058	-3,8	917	-7,8	842	-15,0	837	-0,8	720	-14,0
1294	7,1	1255	-2,7	1272	1,4	1749	22,0	1464	-32,6	1492	2,4	1334	-16,2
2486	9,6	2381	-3,9	2625	10,3	2706	1,8	2678	-2,0	2967	13,5	2347	-20,9
369	-5,7	377	2,0	475	26,0	342	-16,5	338	-2,4	374	13,4	382	2,1
1665	-0,9	1674	0,4	1886	13,2	1469	-13,0	1569	13,6	1773	16,2	1664	-6,1
2805	9,9	2926	3,9	3079	5,3	4705	31,6	3744	-40,8	3836	3,1	3399	-11,4
815	1,7	—	—	—	—	1966	—	1634	-33,8	1689	4,2	1516	-10,2
1183	-5,5	1160	-2,1	1034	-10,9	934	-5,7	940	1,2	1003	8,6	915	-8,8
1047	-2,4	1012	-3,0	1014	0,2	936	-4,5	912	-4,8	862	-6,9	731	-15,2
638	16,6	592	-6,6	655	10,8	705	4,5	660	-12,8	784	23,5	692	-11,7
1138	2,4	1050	-7,1	1076	2,5	1014	-3,4	947	-14,0	987	5,4	883	-10,5
1864	4,6	1698	-8,5	1736	2,6	2308	19,4	2008	-26,0	1859	-9,4	1846	-0,6
179	—	—	—	—	—	288	—	287	-0,8	300	5,6	266	-11,3
596	-2,0	681	12,9	624	-8,4	600	-2,3	592	-2,6	541	-10,9	518	-4,2
—	—	—	—	—	—	347	—	289	-33,4	293	1,7	235	-19,8
288	—	—	—	—	—	251	—	190	-48,6	263	48,0	378	43,7
962	3,8	1196	22,0	1244	4,0	1227	-0,8	1184	-7,0	1419	24,9	1275	-10,1
1315	0,0	1133	-13,0	1043	-8,0	841	-11,5	785	-13,4	666	-18,9	448	-32,7
2555	3,4	2470	-3,1	2663	7,8	2469	-4,3	2277	-15,6	2495	11,9	2135	-14,4
1262	11,5	1201	-4,4	1297	8,0	1159	-6,2	1127	-5,6	1077	-5,5	913	-15,2
—	—	—	—	—	—	334	—	431	58,0	606	50,7	555	-8,4
500	-3,2	486	-2,7	538	10,7	868	36,0	691	-40,6	719	5,1	797	10,9
1600	-7,1	1169	-25,0	1161	-0,7	951	-10,6	928	-4,8	1072	19,4	945	-11,8
769	-0,1	718	-6,0	716	-0,3	711	-0,4	684	-8,0	701	3,5	606	-13,5
—	—	—	—	—	—	250	—	200	-40,0	200	—	—	—

Summary

THE POPULATION OF BARANJA

Andrija Bognar

The region's natural geographical conditions and great advantages for agrarian utilization led to Baranja being inhabited since oldest times (Neolithic period). The wide flood areas along the Danube and the Drava being unfit for permanent habitation, settlements developed chiefly in the better drained area of river terraces and Loess plateaus, usually at the contact of two different natural geographical units.

The first known inhabitants of Baranja were the Illyrians. In the 8th century B. C. the region was inhabited by Celts. During the Roman rule of the Pannonian region Baranja was comparatively well populated, but the upheavals of the great migrations of people practically erased all traces of the earlier inhabitants.

The Slavs settled in Baranja as early as the 6th century, but were assimilated by the Hungarians who arrived in the late 9th century. Great changes in the structure of the population took place during the period of the Turkish rule (16th — 18th c.) when many of the old inhabitants were killed or led into slavery while many emigrated. This period brought the first immigration of Serbs. The period of reconstruction (18th c.) following the liberation of Baranja from the Turks at the end of the 17th century was marked by large-scale immigration of new settlers (Croats, Serbians and Germans) which has given Baranja its highly heterogeneous national structure.

The first records of the number of population date from the early 18th century. However, the demographic trends of Baranja cannot be followed with any great certainty before the mid-19th century.

During the second half of the 19th century the number of inhabitants was growing steadily. The growth varied in intensity owing to the agrarian crisis and the spread of the «one son» system which, due to the region's special socio-economic development in the past (the predomination of large holdings prevented the expansion of arable areas within individual rural communes, and the population therefore consciously reduced their families to only one heir in order to prevent fragmentation of the holding), acted as a major regulator of the quantitative trends in the population.

By 1921 the number of population had decreased owing to the effects of the First World War. The subsequent positive demographic development (until 1948) was chiefly the result of large-scale immigration of Serbian and Croatian settlers. The former moved in from the Hungarian part of Baranja after the First World War. The Croatians began immigrating after 1945, chiefly into the settlements which were abandoned by German inhabitants who emigrated to Germany and Austria at the end of the Second World War. The adverse effects of the «one son» system and the unsettled economic conditions in the region reduced the natural increase of population during that period to a minimum.

Large-scale migration of the local population to other parts of the country between 1948 and 1963 brought a demographic regression. However, with the region's recent economic revival, which has resulted in an influx of new inhabitants and a greater natural increase, the number of population is again going up.

The comparatively population density of Baranja (48.9 inhabitants per sq. km, which is considerably below the Croatian average) is due to the special nature of the region's socio-political and economic development.

The natural environment being highly suitable for agrarian utilization, the inhabitants have orientated themselves mainly to agrarian activities. It is only in recent times (since 1953) that secondary and tertiary activities have begun to play an important role, promoting deagrarianization and resulting in daily migrations of labour.